

werden die inhouden en technieken ook minder belangrijk. Ruusbroecs tweede werk *Die geestelike brulocht* vertoont qua opzet een even grote complexiteit en systematiek als *Dat rijke der ghelieven*, maar stonden in het *Rijke* de kardinale deugden nog 'op natuurlijke wijze in functie van de gehele thematiek, in de *Brulocht* is aandacht voor het kwartet omgekeerd evenredig aan die voor de liefde, het innerlijke leven en de mystieke opgang.¹¹⁷ Hetzelfde geldt voor zijn latere werk, het 'spirituele statuut van de nieuwe gemeenschap'¹¹⁸ te Groenendaal, met de titel *Vanden geesteliken tabernakel*.¹¹⁹ In de latere, nog sterker catechetisch getinte werken van Ruusbroec, zoals *Vanden seven sloten*, *Een spiegel der eeuwigher salicheit* en *Van seven trappen*,¹²⁰ zijn de vier deugden ten slotte helemaal uit zijn gezichtsveld verdwenen.

3.2.2 Dionysius de Kartuiser

De bij Ruusbroec geconstateerde systematische en in verhouding tot zijn oeuvre summiere behandeling van de kardinale deugden komt ook voor bij diens bewonderaar Dionysius de Kartuiser (1402/1403-1471),¹²¹ de ruim een eeuw jongere theo-

these de *Brulocht* (Warnar, *Ruusbroec*, p. 57) en stelt, dat Ruusbroecs teksten vanaf zijn verblijf in Groenendaal veel concreter dan voorheen verbonden waren met zijn leefsituatie (Warnar, *Ruusbroec*, p. 171).

116 Willaert, 'Ruusbroec als auteur', p. 60-62.

117 Zo zegt Warnar: 'Ruusbroec koos ervoor de opgang naar het goddelijke zo gestructureerd te beschrijven dat de lezer gelegenheid krijgt zijn innerlijk bestaan te overzien' (Warnar, *Ruusbroec*, p. 95). Over het belang van de *minne* in dit werk: Warnar, *Ruusbroec*, p. 95. De kardinale deugden in dit werk: *Die geestelike brulocht* 855-878: *Die slincke side des cleeds sal sijn eene cardinale doghet die heetet sedelijcke stercheit* ... (J. Alaerts (ed.), *Jan van Ruusbroec opera omnia* 3. Corpus christianorum, continuatio mediaevalis 103 (Turnhout 1988), p. 259-261). De aparte vermeldingen van een of twee van de vier deugden zijn net als in alle andere werken te verwaarlozen naar aantal en betekenis.

118 Warnar, *Ruusbroec*, p. 181.

119 *Van den gheesteliken tabernakel* 5, 17: *Ende hier-omme slaen si ter-neder .iiij. cranen ochte .v. dat sijn: de .iiij. cardinale doechde; (de vyfte crane dat es de vreesse ons Heren) ... Ende hier-omme, alse de princen der werelt die .iiij. doechde ter-neder slaen, dat es: vroetheit, ghematischeit, starcheit, ende gherechticheit, ende daer-toe de vreesse ons Heren* (D.-A. Stracke (ed.), *Jan van Ruusbroec. Werken* 2 (2e druk; Tiel 1946), p. 347). Interessant is *Van den gheesteliken tabernakel* 2, 9 (Stracke, *Jan van Ruusbroec*, p. 18-19), waar *iiij. principale dogbede* worden gekoppeld aan (slechts) drie vermogens van de ziel. Het betreft echter niet de bekende vier definities, maar *bescheidenheit-redeleke cracht, stercheit-torneger cracht, compassien-begherlike cracht en onnoeselheit/suverheit* ..., die theologisch omgevormd worden naar de vier eigenschappen van Christus (*redelec, stercheit, ontfaermecheit en onnoesel*), die wij moeten navolgen.

120 Willaert, 'Ruusbroec als auteur', p. 60-62.

121 Over leven en werk, zie onder andere: K. Emery Jr., 'Introduction', in: K. Emery Jr. (ed.), *Dionysii Cartusiansis opera selecta* 1. Corpus christianorum, continuatio mediaevalis 121 (Turnhout 1991), p. 15-53; K. Emery Jr., 'Twofold wisdom and contemplation in Denys of Ryckel (Dionysius Cartusiansis, 1402-1471)', in: *Journal of medieval and renaissance studies* 18 (1988), p. 99-134; G.G.F. Guldentops, 'De kluisenaar politiseert Dionysius de Kartuiser over individu en gemeenschap', in: *Millennium* 18 (2004), p. 69-82; N. Maginot, *Der actus humanus moralis unter dem Einfluss des Heiligen Geistes nach Dionysius Carthusianus*. Münchener theologische Studien 35 (München 1968); P.J.A. Nissen, 'Dionysius de Kartuiser (1402/3-1471): de 'doctor extaticus' uit Roermond', in: *Spiegel van Roermond. Jaarboek voor Roermond* 1998 (1997), p. 65-71; T. O'Reilly, 'Introduction', in: I.M. Ni Riain, *The spiritual writings of Denis the Carthusian* (Dublin 2005), p. ix-xiv; S. Podlech, *Discretio: zur Hermeneutik der religiösen Erfahrung bei Dionysius dem Kartäuser*. Analecta cartusiana 194 (Salzburg 2002); M.A. Schmidt, 'Dionysius der Kartäuser (D. Rickel, D. de Leeuwis u.ä.)', in: W. Stammler e.a. (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon* 2 (2e druk; Berlin & New York 1980), p. 166-178; A. Stoelen, 'De chronologie van de werken van Dionysius de Kartuiser. De eerste werken en de schriftuurcommentaren', in: *Sacris Erudiri* 5 (1953), p.

loog uit de Lage Landen die als *doctor extaticus* te boek staat. Deze auteur verdient hier ruime aandacht, niet in de laatste plaats omdat ook bij hem de combinatie kardinale deugden-vermogens van de ziel onaangetaast doorwerkt.¹²² Dionysius, naar zijn geboorteplaats ook wel Dionysius van Rijckel genoemd, is een van de meest vruchtbare en veelzijdige auteurs van zijn tijd.¹²³ Tegelijk komt hij in de literatuur naar voren als iemand die wel heel veel schreef, maar slechts weinig dat echt van hem zelf was: zijn bijna tweehonderd werken zijn eerder bewijzen van zijn uitzonderlijke belesenheid en compilerende werkzaamheid dan producten van een originele en vernieuwende denkkraft.¹²⁴ K. Emery Jr. bijvoorbeeld benadrukt met name Dionysius' rationale, ordenende activiteit op basis van bestaand materiaal: 'Denys the Carthusian's collected works represent a comprehensive literary program, which attempts to gather all of the pertinent traditional matter on a subject and to dispose it according to general organizing principles and to undergird it with a consistent, coherent rationale'.¹²⁵ Hij plaatst deze manier van schrijven in de context van de ontwikkelingen in de late middeleeuwen, waarin niet meer zozeer originele werken als wel compilaties geschreven werden. J. Huizinga doelt op hetzelfde wanneer hij zegt: 'Het is echt laat werk: samenvattend, concluderend, niet nieuw scheppend'.¹²⁶

De overtuiging dat Dionysius niets nieuws scheidt maar alles weergeeft wat zijn grote voorgangers uitgedacht hadden,¹²⁷ moet hier wel genuanceerd worden. Dio-

361-401; D. Wasserman, *Dionysius der Kartäuser: Einführung in Werk und Gedankenwelt*. Analecta cartusiana 133 (Salzburg 1996). Editie van de werken van Dionysius: *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani opera omnia* 1-14, 17-18 (Montreuil 1898-1901); 14bis-16, 19-42 (Tournai 1902-1913); 25bis (Parkminster 1935).

122 Dionysius de Kartouizer is een monastiek denker wiens geschriften de geest van het klooster door en door ademen. Hij bracht het grootste deel van zijn leven door in het klooster te Roermond; zijn geschriften staan niet alleen inhoudelijk sterk in een monastieke traditie maar zijn ook het product van de typisch monastieke schrijfbaarheid van hen die 'preken met de hand'; deze geschriften zijn veelal geschreven voor (H. Dickerhof, 'Kartäusisches Apostolat in Leben und Werk des Dionysius von Rijckel (1402/03-1471)', in: *Festgabe Heinz Hürten zum 60. Geburtstag* (Frankfurt am Main etc. 1988), p. 187-212) en blijkens de handschriftenoverlevering ook gerecipeerd door (Emery Jr., *Dionysii Cartusienensis*) andere kloosterlingen. Waar Dionysius schreef voor wereldgeestelijken of andere maatschappelijke groepen staat het kloosterleven/ kartouizerleven toch altijd model. Alles, dus ook de kardinale deugden, wordt geïnstrumentaliseerd voor het monastieke model. Combineert men al deze dingen met het feit dat het filosofische combinatiemotief kardinale deugden-vermogens van de ziel in de Nederlanden zo niet uitsluitend dan toch voornamelijk bij monastieke auteurs (Emo, Ruusbroec, Dionysius) voorkomt, dan is de plaats van Dionysius binnen dit hoofdstuk over de kardinale deugden in het *monastieke discours* helemaal gerechtvaardigd.

123 E. Brouette, 'Dionysius der Kartäuser (1402/03-1471)', in: *Theologische Realenzyklopädie* 9 (Berlijn 1982), p. 4-6, aldaar, p. 6. J. Huizinga over Dionysius: 'Dionysius de Kartouizer is het volledigste type van de machtige godsdienstige enthousiast, dat de laatste middeleeuwen hebben opgeleverd. Het is een onbegrijpelijk energisch leven; hij verenigt de vervoeringen van de grote mystieken, de wildste ascese, de voortdurende gezichten en revelaties van de geestenziener met een schier onafzienbare werkzaamheid als theologisch schrijver en praktisch geestelijk raadsman ... Zijn arbeidskracht moet onverwoestbaar zijn geweest. Zijn geschriften vullen 45 kwarto delen. Het is alsof de gehele middeleeuwse theologie nog eens uit hem terugstroomt. 'Qui Dionysium legit, nihil non legit', heette het onder de theologen van de zestiende eeuw' (*Herfsttij der middeleeuwen. Studies over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (25e druk, Leiden 1997), p. 194).

124 P. Nissen, 'Dionysius von Rijckel', in: P. Dinzelbacher (red.), *Wörterbuch der Mystik* (Stuttgart 1989), p. 116-118, aldaar p. 117; Nissen, 'Dionysius de Kartouizer', p. 70.

125 K. Emery Jr., 'Denys the Carthusian and the invention of preaching materials', in: *Viator* 25 (1994), p. 377-409, aldaar p. 407.

126 Huizinga, *Herfsttij*, p. 195.

127 Huizinga, *Herfsttij*, p. 195.

nysius is in de eerste plaats selectief in het gebruik van de bronnen: niet alles wordt zomaar overgenomen en niet alles wat wél overgenomen wordt, is van even grote waarde voor Dionysius. Er wordt veelvuldig en vaak geciteerd, maar hieruit blijkt nog niet dat Dionysius steeds kennis heeft genomen van de betreffende bronnen.¹²⁸ Naar goed middeleeuws gebruik worden gegevens ook vaak uit pragmatische of associatieve overwegingen geïncorporeerd. Zij dragen dan voor de hedendaagse lezer niet direct bij tot een beter begrip van de gedachtegang van de middeleeuwse auteur. Uit de grote hoeveelheid auteurs die Dionysius aanhaalt, is dikwijls slechts een beperkt aantal van wezenlijk belang voor het betoog.

In de tweede plaats moet men, tegen de veronderstelling dat Dionysius zijn bronnen willekeurig of onkritisch zou selecteren en gebruiken, wijzen op het kritische oordeel dat hij verbindt aan het lezen en gebruiken daarvan. H.-G. Gruber merkt op hoe zelfstandig Dionysius zichzelf opstelt door middel van een eigen wetenschappelijke positionering ten aanzien van de bronnen op basis van een kritisch oordeel ten opzichte van de geciteerde auteur: 'Er beschränkt sich nicht nur auf die Auswahl und Zusammenstellung von Exzerpten, sondern behält sich überall sein eigenständiges kritisches Urteil vor'.¹²⁹ Dionysius laat zich leiden door zijn eigen oordeel, dat tegelijk een belangrijke sturende werking heeft op de selectie van citaten. Immers, de eigen gedachtegang moet gevolgd en gewaarborgd worden en de vele aangehaalde auteurs, hoe verschillend ook in hun zienswijzen, staan altijd in dienst daarvan.

In de derde plaats moet men zich ervan bewust zijn hoe vaak theologische inzichten die van anderen overgenomen zijn, beantwoorden aan Dionysius' eigen ervaring als 'machtige godsdienstige enthousiast'.¹³⁰ Inzichten dienden zelf begrepen te kunnen worden alvorens ze geschikt waren voor 'recycling'.¹³¹ Zo waren Dionysius' wijsheden vaak niet enkel gestoeld op boekengeleerdheid,¹³² maar ook op persoonlijke ervaring. Omdat voor de kartuizer Dionysius het gebed, de beschouwing en de studie altijd samengingen,¹³³ streefde hij ernaar intellectueel begrip en affectieve kennis te combineren.¹³⁴ Dionysius wilde deze 'tegenstelling' juist overbruggen in zijn theologische geschriften: "Theologe in der umgreifenden Bedeutung des Wortes kann also nach dem

128 Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 50: Dionysius maakte vaak gebruik van bloemlezingen, *rapiaria* en *summae*. Waar mogelijk werkte Dionysius echter met de originele teksten (Emery Jr., 'Introduction', p. 26).

129 H.-G. Gruber, *Christliches Eheverständnis im 15. Jahrhundert. Eine moralgeschichtliche Untersuchung zur Ehelehre Dionysius' des Kartäusers*. Studien zur Geschichte der katholischen Moralthologie 29 (Regensburg 1989), p. 26. Vergelijk: M. Beer, *Dionysius' des Kartäusers Lehre vom desiderium naturale des Menschen nach der Gottesschau*. Münchener theologische Studien 28 (München 1963), p. 45.

130 Huizinga, *Herfsttij*, p. 194.

131 Term van Emery Jr., 'Denys the Carthusian', p. 381.

132 Nissen, 'Dionysius de Kartuizer', p. 70.

133 Maginot, *Der actus humanus*, p. 22: 'War auf der einen Seite das Leben des Gebetes und der Betrachtung die Kraft seines Daseins, so war er andererseits doch ebenso bemüht, Gott, seinem Schöpfer, und den ewigen Wahrheiten durch intensive Beschäftigung mit dem Erbe einer langen geistigen Tradition näherzukommen. Für ihn gehören, wie wir schon sagten, Gebet, Betrachtung und Studium zusammen'.

134 B.P. McGuire, 'Denys of Rijkel's debt to Bernard of Clairvaux', in: *Die Ausbreitung kartäuischen Lebens und Geistes im Mittelalter* 1. *Analecta cartusiana* 63 (Salzburg 1990), p. 13-34, aldaar p. 14.

Kartäuser nur der sein, in dem theoretisches Wissen und christlicher Glaube, Intellekt und Affekt, Wissenschaft und Leben einen harmonischen Bund eingegangen sind'.¹³⁵

Dionysius was een groot compiler die veel van de traditie overnam, maar wel planmatig en doordacht, naar de bepalingen van het eigen inzicht. Hierom is Dionysius géén eclecticus: er zit een ontwikkeling en een rangorde in zijn belangstelling voor verschillende stromingen.¹³⁶ In zijn jeugd volgde Dionysius de systematiek van Thomas en de beginselen van het albertisme, later werd hij beïnvloed door Pseudo-Dionysius en diens negatieve theologie. Zijn behoefte aan systematisering verdween geleidelijk naarmate hij zich meer tot de mystieke werken aangetrokken voelde.¹³⁷ De chronologie van werken¹³⁸ en de afwisseling en verscheidenheid erin mag duidelijk maken, hoe het denken van Dionysius op verschillende momenten in zijn leven door verschillende grote voorgangers gevormd en gekleurd is.

Men kan de geschriften van Dionysius naast chronologisch ook thematisch indelen. M. Beer heeft een overzichtelijke categorisering gemaakt, waarin hij drie thematische groepen onderscheidt:¹³⁹

1. Filosofisch-theologische werken: *Commentaria in iv libros Sententiarum, Elementatio philosophica, Elementatio theologica, De lumine christianae theoriae, Summa fidei orthodoxae, Summa de vitiis et virtutibus* [etc.].
2. Schriftcommentaren [alle bijbelboeken].
3. Dogmatisch-ascetisch-mystieke geschriften: *Commentaria in librum de coelesti seu angelica hierarchia, Commentaria in librum de ecclesiastica hierarchia, Commentaria in librum de divinis nominibus, Commentaria in librum de mystica theologia, De donis Spiritus Sancti, De contemplatione* [etc.].

In deze drie groepen kunnen de meeste van Dionysius' werken ondergebracht worden. De bijbelse, scholastieke en mystieke hoofdwerken vormen het fundament van zijn hele oeuvre, terwijl hij het materiaal dat hij ervoor gebruikte tevens herverdeelde en aanpaste voor een hoeveelheid kleinere traktaten: 'Denys' corpus is in many respects a giant memory system. Certain works – the commentaries on Scripture, on the *Sentences*, the moral *Summa* – served as storehouses, strictly speaking, books of invention, wherein Denys accumulated materials that then could be used and adapted for single treatises, sermons, etc.'¹⁴⁰ Gevolg: 'each of Denys's works is an index to many others'.¹⁴¹

Dionysius schreef verder ook brieven en preken voor het liturgische jaar, hij dichtte hymnen, registreerde visoenen en gaf praktisch-ethische adviezen.¹⁴² Met deze om-

135 Beer, *Dionysius' des Kartäusers*, p. 46.

136 K. Swenden, 'Bronnen van Dionysius Cartusianus' «mystica theologia», in: *Ons geestelijk erf* 22 (1948), p. 259-278, aldaar p. 277. Zie ook: Podlech, *Discretio*, p. 16 en 23.

137 Maginot, *Der actus humanus*, p. 48.

138 Stoelen, 'De chronologie'.

139 Beer, *Dionysius' des Kartäusers*, p. 26-39.

140 Emery Jr., 'Introduction', p. 25.

141 Emery Jr., 'Denys the Carthusian', p. 381.

142 Zie ook: Nissen, 'Dionysius de Kartuizer', p. 70.

vangrijke hoeveelheid geschriften moeten we ons afvragen op welke bronnen Dionysius zich precies baseerde. Zijn commentaren op Boethius,¹⁴³ Johannes Cassianus,¹⁴⁴ Thomas van Aquino¹⁴⁵ en vele andere auteurs verraden zijn grote interesse in het theologische en filosofische gedachtegoed van zijn middeleeuwse voorgangers. Maar ook auteurs uit de klassieke oudheid en de Arabische wereld schenkt hij veel aandacht. Voor een goed overzicht van de bronnen die Dionysius – direct of indirect (middels bewerkingen, vertalingen, commentaren) – gebruikt heeft, kunnen we opnieuw terecht bij M. Beer. Hij onderscheidt vijf groepen:¹⁴⁶

1. Commentatoren op de *Sententiae* van Petrus Lombardus: Thomas van Aquino, Albertus Magnus, Alexander van Hales, Bonaventura, Petrus van Tarantasia, Aegidius Romanus, Richard van Mediavilla, Durandus van St. Pourçain, Johannes Duns Scotus.
2. Auteurs van de grote *Summae*: [de hiervoor reeds genoemde] Thomas van Aquino en Albertus Magnus, Willem van Auxerre, Willem van Auvergne, Ulrich van Straatsburg, Hendrik van Gent.
3. Christelijke Griekse of Latijnse schrijvers uit de oudheid en de 'vroege scholastiek':¹⁴⁷ Hiëronymus, Ambrosius, Gregorius, Origenes, Gregorius van Nazianze, Cyrillus, Basilus, Johannes Chrysostomos, Johannes van Damaskus, Boethius, Anselmus, Bernardus van Clairvaux, Beda Venerabilis, Hugo van St. Victor, Augustinus, Pseudo-Dionysius de Areopagiet.
4. Griekse en Arabische filosofen: Anaxagoras, Empedokles, Plato, Aristoteles, Plotinus, Porphyris, Proclus, Theophrastis, Themistius, Alexander van Aphrodisias.
5. Verschillende kronieken en *summae*, het hele burgerlijk en canoniek recht en de vele middeleeuwse schriftcommentaren.

Daarmee zijn nog lang niet alle van de geciteerde auteurs genoemd.¹⁴⁸ Want zeker moet ook op Latijnse filosofen als Cicero en Seneca, alsmede op meer eigentijdse auteurs als Jean Gerson, Jan van Ruusbroec en Geert Grote gewezen worden. En wat te denken van de Vulgaat zelf? De conclusie moet luiden dat Dionysius, sterk beïnvloed door de grote rijkdom van een lange traditie, een oeuvre schiep dat eveneens rijk was aan theologische, filosofische, ethische, esthetische, ascetische, mystieke, liturgische en didactische inzichten.

Wat is nu de plaats van de kardinale deugden in Dionysius' rijke oeuvre? De *doctor extaticus* behandelt de vier deugden samen op 36 plaatsen in 22 van zijn bijna 200 werken.¹⁴⁹ Meestal gebeurt dat terloops, maar een enkele keer weidt hij ook over de

¹⁴³ *In v libros B. Boetii (Doctoris ecstatici 26)*.

¹⁴⁴ *In libros Iohannis Cassiani (Doctoris ecstatici 27)*.

¹⁴⁵ *Elementatio philosophica (Doctoris ecstatici 33)*; *Elementatio theologica (Doctoris ecstatici 33)*.

¹⁴⁶ Beer, *Dionysius' des Kartäusers*, p. 22-23.

¹⁴⁷ Bedoeld zijn: 'kerkvaders en kerkleraren'.

¹⁴⁸ Wassermann identificeert er voor de *Opera minora* reeds 100 tot 120 (*Dionysius der Kartäuser*, p. 45).

¹⁴⁹ Bij onderstaande behandeling van de kardinale deugden moet men bedenken, dat het belang van deze deugden in verhouding tot de omvang van Dionysius' theologie sterk gerelativeerd moet worden. Vermeldingen van een of twee van de vier deugden apart laat ik buiten beschouwing. Het kwartet is terug te vinden in: *In Job* (cap. 10, art. 25; *Doctoris ecstatici* 4, p. 448D); *In Cantica Cantorum* (cap. 3, art. 11; *Doctoris ecstatici* 7, p. 358D); *In Sapientiam* (cap. 8, art. 8; *Doctoris ecstatici* 7, p. 501D); *In Isaiam* (cap. 54, art. 82; *Doctoris ecstatici* 8, p. 693C);

deugden uit. De belangrijkste werken in dit verband zijn het commentaar op de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino (*Summae fidei orthodoxae*), het commentaar op de *Sententiën* van Petrus Lombardus (ca. 1100-1160) (*In iv libros Sententiarum*) en de verhandeling over de gaven van de Heilige Geest (*De donis Spiritus Sancti*). De uitvoerigste uiteenzetting met de kardinale deugden is die in Dionysius' commentaar op *distinctio* 33 in het derde boek van de *Sententiën*.¹⁵⁰ Daar 'beperkt' Dionysius zich tot drie vragen (*quaestiones*):¹⁵¹ 1. Moeten de theologale deugden vergezeld gaan van de kardinale deugden? 2. Moeten de kardinale deugden in het hogere deel van de ziel (*ratio et voluntas*) gelocaliseerd worden of in het lagere deel, dat van het zintuiglijke streven (*appetitus sensitivus*)? 3. Moeten de 'bovennatuurlijke, ingegoten' deugden onderscheiden worden van de 'natuurlijke, verworven' deugden?

In *quaestio* 2 komt, net als bij Emo en Ruusbroec, de verhouding tussen kardinale deugden en vermogens van de ziel aan de orde. Zeer opvallend is dat Bonaventura, die voor Ruusbroec een autoriteit was bij dit probleem, ook een van de autoriteiten is bij de genoemde vragen van Dionysius, alleen niet bij deze tweede vraag.¹⁵² Hier beroept Dionysius zich met Albertus Magnus (*scribit Albertus*) op de ambrosiaanse traditie. Hij volgt Albertus in diens opdeling van de *appetitus sensitivus* van de ziel in het toernige vermogen (*irascibilis*) en het begeerlijke vermogen (*concupis-*

In Lucam (cap. 6, art. 15; *Doctoris ecstastici* 11, p. 513B); *In Apocalypsim* (cap. 21, art. 22; *Doctoris ecstastici* 14, p. 367A'); *Summae fidei orthodoxae* 2 (art. 64; *Doctoris ecstastici* 17, p. 275C'); *In iv libros Sententiarum* 2 (dist. 26, quaest. 1; dist. 29, quaest. 1; *Doctoris ecstastici* 22, p. 319A; p. 366D'); 3 (dist. 23, quaest. 2; dist. 33, quaest. 1; dist. 33, quaest. 2; dist. 33, quaest. 3; dist. 34, quaest. 1; dist. 34, quaest. 2; *Doctoris ecstastici* 23, p. 406B'; p. 519A-526B; p. 526B-530B'; p. 530B'-532C'; p. 539C-A'; p. 549A'); 4 (dist. 14, quaest. 1; *Doctoris ecstastici* 24, p. 358A); *In scalam paradisi* (grad. 26, art. 31; *Doctoris ecstastici* 28, p. 409B'); *Sermones de sanctis* 1 (*In festo S. Joannis apostoli et evangelistae* (serm. 5; *Doctoris ecstastici* 31, p. 200B')); 2 (*In solemnitate dedicationis templi* (serm. 8; *Doctoris ecstastici* 32, p. 690D')); *Elementatio philosophica* (prop. 18; 96; *Doctoris ecstastici* 33, p. 35A'; p. 99C); *Elementatio theologica* (prop. 146; 153; *Doctoris ecstastici* 33; p. 219C-D en p. 225B'); *Opera minora* 2 (*Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica* (art. 105; *Doctoris ecstastici* 34, p. 185A)); *Opera minora* 3 (*De donis Spiritus Sancti* (tract. 1, art. 14; tract. 3, art. 9; tract. 3, art. 49; tract. 4, add. 5; tract. 4, add. 6; *Doctoris ecstastici* 35, p. 170B'; p. 215C; p. 245C'; p. 258B; p. 262C); *Expositio Missae* (art. 11; *Doctoris ecstastici* 35, p. 344A); *De praefatione et dignitate Mariae* 4 (art. 1; *Doctoris ecstastici* 35, p. 566A)); *Opera minora* 4 (*De dignitate et laudibus B.V. Mariae* 3 (art. 9; *Doctoris ecstastici* 36, p. 118D'); *Epistola ad principes catholicos* (art. 11; *Doctoris ecstastici* 36, p. 513D')); *Opera minora* 6 (*De regimine politiae* (art. 6; *Doctoris ecstastici* 38, p. 16D)); *Opera minora* 7 (*Summa de vitiis et virtutibus* 2 (art. 5; *Doctoris ecstastici* 39, p. 168A)); *Opera minora* 9 (*De contemplatione* 1 (art. 60; *Doctoris ecstastici* 41, p. 211D')).
150 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1-3 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 519A-532C').

151 Net als talrijke andere auteurs neemt Dionysius de *Sententiën* van Lombardus als vertrekpunt voor eigen bespiegelingen, vaak aan de hand van een opsomming van autoriteiten. In vergelijking met veel andere commentaren blijft de verhandeling van Dionysius beperkt in omvang, omdat hij deze plaats zelf eigenlijk niet de juiste acht om uitbreid op de kardinale deugden in te gaan: *plura hujusmodi introducunt, de quibus in textu nulla est mentio, nec huc loco videntur pertinentia* (*Doctoris ecstastici* 23, p. 519A'; verwijzing van Synan, 'Cardinal virtues', p. 22-24). De ironie wil dat dit, zoals gezegd, de meest omvangrijke verhandeling van Dionysius over de kardinale deugden is.

152 Bij *quaestio* 1 citeert Dionysius Bonaventura nota bene in verband met de krachten van de ziel: *At vero de necessitate ponendi cardinales virtutes scribens Bonaventura: Generalis (inquit) necessitas virtutum est ad rectificandum potentias animae* (*Doctoris ecstastici* 23, p. 520B'). Synan wijst erop dat Dionysius Bonaventura niet overal klakkeloos volgt, zoals bijvoorbeeld blijkt bij de beantwoording van de derde vraag: *Praeterea Bonaventurae sentire videtur, quod virtus cardinalis ac moralis acquisita, perficitur gratia et formatur: sicque meritoria redditur, ita quod non oportet virtutem infusam supervenire, aut ab illa realiter distingui* (Synan, 'Cardinal virtues', p. 24 over Dionysius, *Doctoris ecstastici* 23, p. 532B).

cibilis) met als aanvulling daarop de rede (*ratio*) en de wil (*voluntas*), en voegt daaraan de ‘gangbare’ (*frequenter fatetur*; dat wil zeggen: ambrosiaanse) verbindingen *concupiscibilis-temperantia*, *irascibilis-fortitudo*, *ratio-prudentia* en *voluntas-justitia* toe.¹⁵³ Ook hier is dus niets nieuws onder de zon.

Een plaatsbepaling van de vier deugden ten opzichte van de overige christelijke deugden verschaft Dionysius waar hij spreekt over de manier waarop God de menselijke ziel heeft opgebouwd door verschillende bouwstenen duurzaam in een bepaalde orde te rangschikken:¹⁵⁴

Primumque locum obtinent theologicae [virtutes]; secundum, septem dona Spiritus Sancti; tertium, virtutes intellectuales; quartum, morales, inter quas prae eminent cardinales.¹⁵⁵

Eerst zijn er de theologale deugden, dan de zeven gaven van de Heilige Geest, dan de intellectuele deugden, dan de morele deugden, waarvan de belangrijkste de kardinale deugden zijn. Zij vormen samen het geestelijke gebouw van de ziel, dat bewaakt wordt door de muur van het geloof.¹⁵⁶ Het geloof is gericht op de hoogste waarheid.¹⁵⁷ De theologale deugden, waarvan het geloof deel uitmaakt, gaan aan de gaven vooraf,¹⁵⁸ terwijl die op hun beurt aan de overige deugden voorafgaan.

153 *Doctoris ecstatici* 23, p. 526C-A': *De hoc non hic, sed alibi scribit Albertus diffuse, et interdum videtur sentire quod non sint realiter sensitivo in appetitu, sed solum per quandam impressionem, ita quod superior portio animae, ratio et voluntas, per virtutes morales ipsis inhaerentes imprimunt in appetitum sensitivum, et sic regunt, refrenant atque rectificanc eum. Nihilominus frequenter fatetur temperantiam in concupiscibili, fortitudinem in irascibili consistere appetitu. Et si per concupiscibilem et irascibilem intelligit duplicem appetitum sensitivum, potest hoc verbum ejus intelligi de inexsistentia per impressionem; si vero appetitum intellectivum, qui per similitudinem quamdam concupiscibilis et irascibilis appellatur, posset intelligi quod subjective essent in illis. Porro rationi attribuit duos actus, videlicet, regere alias vires: et sic dicit in ea esse prudentiam; et ordinare homines ad invicem seu unum ad alium: et ita ponit in ea justitiam, quam philosophi et theologi communiter dicunt esse subjective in voluntate.* Dit beantwoordt wat de *appetitus sensitivus* en de *vires/voluntas* betreft aan Albertus Magnus' *De anima* 3, tract. 3, cap. 3 en tract. 4, cap. 1 (*Alberti Magni opera omnia* 7-1 (Aschendorff 1968), p. 212 en p. 229). Albertus Magnus baseert zich hier op de platoonse trilogie (Bell, 'The tripartite soul', behandelt Albertus niet). Het *Compendium theologicae veritatis* van Hugo Ripelin van Straatsburg, dat in de middeleeuwen meestal anoniem werd overgeleverd maar door de redacteuren voor een werk van Albertus werd gehouden, geeft overigens wel een eigen verbinding tussen deugden en vermogens: *Nam prudentia rectificat rationalem, fortitudo irascibilem, temperantia concupiscibilem...* *Propter hoc justitia dicitur circuire omnes virtutes, quod non tantum est virtus specialis, sed etiam generalis comprehendens totius animae rectitudinem, cum ipsa dicatur rectitudo voluntatis* (S.C.A. Borgnet (ed.), *B. Alberti Magni Ratisbonensis episcopi, Ordinis Praedicatorum, opera omnia* 34 (Parijs 1895), p. 179).

154 *Enarratio in cap. LIV Isaiae*, art. 82 (*Doctoris ecstatici* 8, p. 693C'): *Cujus lapides, hoc est virtutes, quae propter firmitatem lapides vocantur, sternuntur per ordinem.* Zie ook: *Enarratio in cap. III Cantici Cantorum*, art. 11 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 358D').

155 *Enarratio in cap. LIV Isaiae*, art. 82 (*Doctoris ecstatici* 8, p. 693C'): 'Op de eerste plaats staan de theologale deugden, op de tweede plaats de zeven gaven van de Heilige Geest, op de derde plaats de intellectuele deugden, op de vierde plaats de morele deugden, waarvan de kardinale de belangrijkste zijn'.

156 *Enarratio in cap. LIV Isaiae*, art. 82 (*Doctoris ecstatici* 8, p. 693C'-D'): *Propugnacula quoque animae sunt jaspis, id est fides.*

157 *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163B'): *Fidei enim objectum est veritas prima.* Zie ook: *Elementatio theologica*, prop. 146 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 219D').

158 *Summa de vitiis et virtutibus* (*Doctoris ecstatici* 39, p. 169B): *Hae tres virtutes inter omnes virtutes et dona ac habitus animae rationalis sortuntur primum.* Let wel: onder de theologale deugden heeft niet het geloof maar de liefde het primaat: *Hinc ceterae virtutes ordinantur ad istas, praesertim ad caritatem* (*Summa de vitiis et virtutibus* (*Doctoris ecstatici* 39, p. 169B)).

De theologale deugden staan boven alle andere, dat wil zeggen: intellectuele en morele, deugden omdat ze God als object hebben,¹⁵⁹ de andere deugden het menselijk handelen.¹⁶⁰ Als natuurlijk ‘verworven’ (*acquisitae*) deugden zijn deze laatste op een natuurlijk doel (*finis naturalis*) gericht. Worden echter, met behulp van de goddelijke genade, de liefde en het geloof bij deze deugden gevoegd, dan bereiden ze de mens ook voor op een bovennatuurlijk doel (*finis supernaturalis*). De deugden zijn dan ‘ingegoten’ (*infusae*) deugden geworden, die de mens, net als de theologale deugden, tot dit hogere doel kunnen brengen en op die wijze kunnen vervolmaken.¹⁶¹ Zoals ook blijkt uit de genoemde *quaestio* 3 in zijn *Sententiën*-commentaar, is het onderscheid tussen verworven (*acquisitae*) en ingegoten (*infusae*) deugden een van de belangrijkste traditionele indelingen die Dionysius hanteert:

Quocirca sciendum, quod virtus primo dividitur in virtutem naturalem et acquisitam, quae per naturalem rationem et studium potest acquiri (de qua loquuntur philosophi, et virtutes huiusmodi multi habuerunt gentilium); et in virtutem supernaturalem infusam, ut sunt fides, spes, caritas.¹⁶²

Hier wordt niet alleen duidelijk dat ook heidenen verworven deugden hadden, maar tevens dat onder ingegoten deugden vaak de theologale begrepen worden.

Echter, niet altijd: *Denique virtutes quaedam naturales acquisitae, ut mititas, continentia, temperantia, etiam per infusionem possunt haberi*.¹⁶³ Zoals gezegd kunnen ook de verworven deugden ingegoten deugden zijn, namelijk wanneer ze door de

159 *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163B’): *Virtutes itaque theologiae non jam dumtaxat ceteris cunctis virtutibus, sed et donis praestantiores putandae sunt, quoniam Deum pro immediato ac proprio habent objecto*. Zie ook: *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 18 (p. 173C); *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, *quaest.* 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 520C’ en p. 525B); *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 536D); *De vita et regimine curatorum*, art. 16 (*Doctoris ecstatici* 37, p. 245A); en *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 170B).

160 Eveneens is er een onderscheid met de gaven: *Unde generalis differentia inter virtutes et dona est, quod virtutes agunt modo humano, qualem virtus, secundum Tullium, sit habitus in modum naturae, rationi consentaneus; dona autem agunt modo alteriori atque divino* (*Commentaria in iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, *quaest.* 1 (*Doctoris ecstatici* 23, 541C’)). Zie ook: Maginot, *Der actus humanus*, p. 336. Op andere plaatsen is Dionysius minder duidelijk, zoals bijvoorbeeld in *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 161B’): *Hanc autem quaestionem hic solvere nolo: est nempe (ni fallor) multum difficilis, saltem quantum ad aliqua dona*.

161 *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163C’): *Denique virtutes morales ac intellectuales prout de eis loquuntur philosophi, non ordinant neque perficiunt hominem nisi ad beatitudinem naturalem; sed caritate adjuncta et fide, sine quibus nec vere nec proprie appellari possunt virtutes, disponunt ac ordinant hominem ad supernaturalem felicitatem seu finem; sed in quantum sunt virtutes infusae, non acquisitae, perfectius faciunt hoc*. Zie ook: *Enarratio in cap. 1 epistolae catholicae B. Jacobi*, art. 1 (*Doctoris ecstatici* 13, p. 551A) en *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 18 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 173C).

162 *Elementatio theologica*, prop. 146 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 218C-D). ‘Daarom moet men weten, dat de deugd eerst onderverdeeld wordt in de natuurlijke en verworven deugd, die door de natuurlijke rede en door inspanning verworven kan worden (over deze deugd spreken de filosofen en velen onder de heidenen hadden dergelijke deugden), en de bovennatuurlijke en ingegoten deugd, zoals geloof, hoop en liefde’. Zie ook: *Enarratio in cap. iv Cantici Canticozum*, art. 13 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 378D’); *Commentaria in iv libros Sententiarum* 1, dist. 17, *quaest.* 3 (*Doctoris ecstatici* 19, p. 20C e.v); *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, *quaest.* 3 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 530B’-532C’); *De consolatione philosophiae* 1, metr. 1, art. 4 (*Doctoris ecstatici* 26, p. 31A); *De consolatione philosophiae* 3, metr. 1, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 26, p. 291C’); *De doctrina scholarium*, art. 24 (*Doctoris ecstatici* 37, p. 368B); *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 168B) en *De contemplatione* 1, art. 60 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 211D’).

163 *Elementatio theologica*, prop. 146 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 218D-C’). ‘Ten slotte kan men bepaalde natuurlijke verworven deugden zoals mildheid, zelfbeheersing, matigheid ook door ingieting hebben’.

goddelijke genade en de liefde op het bovennatuurlijke doel (*finis supernaturalis*) gericht worden.¹⁶⁴ Het heil kan immers niet slechts op natuurlijke wijze bereikt worden.¹⁶⁵ Het tweede onderscheid is dus dat tussen natuurlijke (*naturales*) en bovennatuurlijke (*supernaturales*) deugden.¹⁶⁶ Dit is te vergelijken met het eerste onderscheid, dat van verworven en ingegoten deugden, in die zin dat natuurlijke deugden op natuurlijke wijze verworven deugden zijn en bovennatuurlijke deugden door de genade ingegoten deugden. Met bovenstaand schema volgt Dionysius voornamelijk Thomas van Aquino. Wat de indelingen betreft die Dionysius maakt tussen de verschillende soorten deugden en de vele auteurs die hij citeert, toont hij zich opnieuw meer een creatieve compiler dan een vernieuwende denker. Zijn ideeën over samenstel en samenhang der deugden grijpen terug op wat gangbaar was in de laatmiddeleeuwse moraaltheologie,¹⁶⁷ met als belangrijkste bronnen Thomas' *Summa theologiae* en een werk als de *Summa de vitiis et virtutibus* van Willem van Auvergne.¹⁶⁸

Het derde onderscheid is het door Dionysius meest gebruikte: theologale, intellectuele en morele (waaronder kardinale) deugden. Dit is een door veel theologen gebruikt onderscheid.¹⁶⁹ De theologale deugden zijn zoals gezegd *fides*, *spes* en *caritas*.¹⁷⁰ Deze deugden worden ook wel goddelijk of bovennatuurlijk genoemd.¹⁷¹ Zij zijn de hoogste deugden en zelfs hoger in rangorde dan de zeven genadegaven.¹⁷² Zij zijn anders dan de overige deugden omdat zij zich onmiddellijk richten op het hoogste doel, God als onmiddellijk object hebben, en bovennatuurlijk zijn.¹⁷³ Zij zijn bo-

164 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 3 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 531C): *Hinc oportet illas virtutes nobis infundi a Deo, a quo ad finem illum ordinamur et inclinamur; In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 3 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 532B'): *Sufficit caritas ad referendum eas et actiones earum ad finem supernaturalem.*

165 *De divinis nominibus*, cap. 8, art. 84 (*Doctoris ecstatici* 16, p. 282D'): *Virtutes quippe naturales et acquisitae non sufficient ad salutem.* Zie ook: *De consolatione philosophiae* 1, metr. 4, art. 16 (*Doctoris ecstatici* 26, p. 88C').

166 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 168B); *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163C'). Zie over de verschillende natuurlijke deugden verder ook: *In scalam paradisi*, grad. 26, art. 30 (*Doctoris ecstatici* 28, p. 389A' e.v.).

167 Een handig overzicht daarvan biedt: J.-M. Aubert, 'Vertus', in: *Dictionnaire de spiritualité* 16 (Parijs 1994), p. 486-497. Aubert volgt met name Thomas van Aquino. In het algemeen kan men zeggen dat vanaf de twaalfde eeuw de oudere deugdentraktaten, die met name over de geestelijke strijd tegen de zonde gingen, onder invloed van de toenemende rationalisering verdrongen werden door een nieuw *discours* over logische indeling, classificatie en verhouding tussen de deugden.

168 Editie in: *Guilielmi Alverni episcopi parisiensis ... opera omnia* (onveranderde herdruk; Frankfurt am Main 1963). De *Summa* stamt uit de tweede helft van de 13e eeuw.

169 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 168B): *Theologi vero distinguunt virtutem in virtutem theologicam et moralem ac intellectualem.* Zie ook: *Elementatio theologica*, prop. 146 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 219C-D).

170 Deze deugden komen ook in andere schema's voor, bijvoorbeeld in dat van *fides*, *caritas*, *poenitentia* en *latria* in: *Enarratio in cap. xl Ezechielis*, art. 47 (*Doctoris ecstatici* 9, p. 616C).

171 Zo bijvoorbeeld in *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163C') en *De vita et regimine curatorum*, art. 16 (*Doctoris ecstatici* 37, p. 245A).

172 Zie buiten de hiervoor genoemde plaatsen bijvoorbeeld ook: *Enarratio in cap. xiv Epistolae 1 B. Pauli ad Corinthios*, art. 13 (*Doctoris ecstatici* 13, p. 190C'): *Tamen virtutes theologicae digniores sunt ceteris omnibus donis atque virtutibus.*

173 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 170B-C): *Quod virtutes theologicae a ceteris distinguuntur, quoniam circa ultimum finem immediate versantur, habentque Deum pro immediate objecto, et supernaturales sunt, secundum quod Deus omnem cognitionem et omne desiderium mentis humanae excedit.*

vennatuurlijk omdat ze de mens afstemmen op een bovennatuurlijk doel, op bovennatuurlijke wijze ingegoten worden en niet op natuurlijke wijze verworven kunnen worden.¹⁷⁴ De liefde is de hoogste en meest voortreffelijke deugd,¹⁷⁵ de ‘deugd der deugden’,¹⁷⁶ de ‘moeder der deugden’.¹⁷⁷ Het geloof zetelt in het intellect; de hoop en de liefde bevinden zich in de wil.¹⁷⁸ In moreel opzicht is zonder deze drie deugden een verdienstelijke daad überhaupt niet mogelijk.¹⁷⁹ Onder intellectuele deugden moeten *sapientia*, *intellectus*, *ars* en *scientia* verstaan worden. Hiertoe wordt ook wel *prudentia* gerekend.¹⁸⁰ Deze deugd is in essentie een intellectuele deugd, omdat ze in het intellect bestaat, maar naar haar object is ze een morele deugd.¹⁸¹ Er zijn dus vijf intellectuele deugden,¹⁸² die het menselijke intellect vervolmaken.¹⁸³

Bij de theologale en de intellectuele deugden horen ten slotte ook de morele deugden. Hieronder vallen de vier kardinale deugden: *prudentia*, *iustitia*, *temperantia* en *fortitudo*, vervolgens ook ‘waardigheid’ (*(virtus) honorum amativa*),¹⁸⁴ grootmoedigheid (*magnanimitas*), vrijgevigheid (*liberalitas*), edelmoedigheid (*magnificentia*), zachtzinnigheid (*mansuetudo*), eerlijkheid (*veritas*), vriendelijkheid (*affabilitas*) en gezelligheid (*eutrapelia* of *socialitas*).¹⁸⁵ Dit zijn er twaalf in totaal,¹⁸⁶ maar op een andere plaats noemt

174 *De donis Spiritus Sancti* tract. 1, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 163C’): *Vocantur insuper supernaturales, quoniam ad supernaturalem finem qui est visio Dei benedicti per speciem, ordinant hominem, et per creationem supernaturaliter infunduntur, nec naturalibus viribus possunt acquiri.*

175 *Inter Jesum et puerum dialogus*, art. 9 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 205C): *Quod quum caritas sit summa et praeclarissima virtus.* Zie ook: *De distantia perfectionis divinae et humanae*, art. 28 (*Doctoris ecstatici* 34, p. 287B’-C’); *De munificentia et beneficiis Dei*, art. 15 (*Doctoris ecstatici* 34, p. 306C’); *De donis Spiritus Sancti*, tract. 1, art. 10 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 167B’); *De sacramento altaris et missae celebratione dialogus*, art. 17 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 407A); *De mortificatione vivifica et reformatione interna*, art. 4, 6 en 7 (*Doctoris ecstatici* 40, p. 93B’, p. 98A en p. 101D’); *De profectu spirituali et custodia cordis*, art. 22 (*Doctoris ecstatici* 40, p. 497C’); *De distantia perfectionis divinae et humanae*, art. 28 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 287B’) en *De munificentia et beneficiis Dei*, art. 15 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 306C’).

176 *Directorium vitae nobelium*, art. 35 (*Doctoris ecstatici* 37, p. 561D’): *Caritas Dei est virtus virtutum.* Zie ook: *De perfectione caritatis dialogus*, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 355A).

177 *Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica*, art. 142 (*Doctoris ecstatici* 34, p. 220B-C): *Ipsa caritas mater virtutum vocatur.* Zie ook: *De donis Spiritus Sancti*, tract. 2, art. 9 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 182B’).

178 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 170A’): *Fides quoque est in intellectu, spes et caritas in voluntate.*

179 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 536D-A’): *Neque enim sine fide, spe et caritate, aliqua valet actio meritoria censeri.*

180 *Prudentia* als *sapientia*: wijsheid.

181 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 23, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 401A): *Prudentia tamen medio modo se habet inter virtutes morales et intellectuales: realiter quippe in intellectu est, rationemque perficit.* Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 521C); *De distantia perfectionis divinae et humanae*, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 34, p. 261D); *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 167C’-D’).

182 *Elementatio philosophica*, prop. 96 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 99C). Zie ook: *De praeconio et dignitate Mariae* 4, pro. (*Doctoris ecstatici* 35, p. 566A).

183 *De passionibus animae*, art. 51 (*Doctoris ecstatici* 40, p. 380D’): *Sicque perficitur per intellectuales virtutes.*

184 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 542C’-D’): *Denique honorum amativa, virtus est qua quis circa mediocres honores ordinate afficitur.*

185 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 542B’ e.v.).

186 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 542B’): *Duodecim existunt virtutes morales.* Dit gaat terug op Aristoteles’ *Ethica Nicomachea*, hoewel bij Aristoteles *prudentia* in het rijtje van twaalf morele deugden niet voorkomt: ἀνδρεία/*fortitudo*, σωφροσύνη/*castitas* (*temperantia*), ἐλευθερία/*liberalitas*, μεγαλοπρέπεια/*magnificentia*, μεγαλοψυχία/*magnanimitas*, πραΰτης/*mansuetudo* (*humilitas*), ἀλήθεια/*veritas*,

Dionysius bijvoorbeeld ook nog welbespraaktheid (*gratia verbi*) en onbaatzuchtigheid (*abstinentia*),¹⁸⁷ zachtheid (*mititas*),¹⁸⁸ en lijdzaamheid (*patientia*), ingetogenheid (*sobrietas*) en kuisheid (*castitas*)¹⁸⁹ als morele deugden. Over het algemeen kan men zeggen dat deze deugden een houding of dispositie (*habitus*) van het verstand zijn die in overeenstemming met de natuur¹⁹⁰ en op natuurlijke wijze werkzaam is,¹⁹¹ en die tot taak heeft de passies te beteugelen en te matigen.¹⁹² De passies leiden het verstand namelijk af van de gerechtigheid en moeten door de deugden weer aan de eisen van het verstand en de verstandige voortgang (*rationalis exigentiam atque profectum*) onderworpen worden.¹⁹³ Pas dan kan het verstand afgewogen en juiste beslissingen nemen.¹⁹⁴

Dionysius' definitie van morele deugd, waarvan hij met Petrus Lombardus zegt dat ook Augustinus haar geeft, sluit nauw aan bij die van Thomas van Aquino: *Virtus est bona qualitas mentis qua recte vivitur, qua nullus male utitur, quam Deus in nobis sine nobis operatur*.¹⁹⁵ De deugd is een goede eigenschap van de geest met be-

εὐτραπέλια/eutrapelia, Φιλία/amicitia, αἰδώς/verecundia, νέμεσις/nemesis, δικαιοσύνη/iustitia (Aristotle, *The Nicomachean ethics*. Loeb classical library 73 (Londen & Cambridge 1962)). Zie ook: *De praeconio et dignitate Mariae* 4, pro. (Doctores ecstatici 35, p. 566B) en *Elementatio philosophica*, prop. 97 (Doctores ecstatici 33, p. 99A').

187 *Elementatio theologica*, prop. 146 (Doctores ecstatici 33, p. 219C).

188 *Elementatio theologica*, prop. 146 (Doctores ecstatici 33, p. 218C').

189 *De profectu spirituali et custodia cordis*, art. 19 (Doctores ecstatici 40, p. 494B').

190 *De discretionis et examinatione spirituum*, art. 20 (Doctores ecstatici 40, p. 298D'): *Virtus est habitus rationi et naturae consentaneus*. Zie ook: *Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica*, art. 99 (Doctores ecstatici 34, p. 179C).

191 *Elementatio theologica*, prop. 146 (Doctores ecstatici 33, p. 219C): *In modum naturae operans*. Zie ook: *De donis Spiritus Sancti*, tract. 4, add. 5 (Doctores ecstatici 35, p. 260A') en *De arcta via salutis ac mundi contemptu*, art. 4 (Doctores ecstatici 39, p. 431C).

192 *De vita et regimine curatorum*, art. 16 (Doctores ecstatici 37, p. 246A): *Per quas animae passiones refrenantur ac moderantur*. Zie ook: *Commentarium in Psalmum xxx*, art. 68 (Doctores ecstatici 5, p. 594D); *Elementatio philosophica*, prop. 97; 98 (Doctores ecstatici 33, p. 99B, p. 99D' en p. 100A; p. 100B'); *De regimine praelatorum*, art. 8; 20 (Doctores ecstatici 37, p. 72A; p. 89D'); *De vita et regimine principum* 1, art. 23 (Doctores ecstatici 37, p. 401C); *Directorium vitae nobelium*, art. 31 (Doctores ecstatici 37, p. 558A); *Inter Jesum et puerum dialogus*, art. 9 (Doctores ecstatici 38, p. 205A'); *De laude et commendatione vitae solitariae*, art. 17 (Doctores ecstatici 38, p. 350B); *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 6 (Doctores ecstatici 39, p. 169D); *De passionibus animae*, art. 20; 44; 59 (Doctores ecstatici 40, p. 350D' e.v.; p. 372D' en p. 373A; p. 387B') en *De contemplatione*, art. 60 (Doctores ecstatici 41, p. 211C').

193 *De passionibus animae*, art. 15 (Doctores ecstatici 40, p. 345C'): *Passiones vero a rectitudine eam abducunt: idcirco necessariae ei sunt virtutes morales, quibus passiones secundum rationis exigentiam atque profectum disponantur*. Zie ook: *De passionibus animae*, art. 51 (Doctores ecstatici 40, p. 381A).

194 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 2 (Doctores ecstatici 39, p. 163B'-C'): *Virtus est habitus electivus in medietate existens, quoad nos determinatus recta ratione, prout utique sapiens determinabit. Quae definitio virtuti morali et acquisitae praecipue competit*. Er bestaat dus een *habitus* (gesteldheid), waarmee men de keuze maakt voor 'de gulden middenweg'. Deze gedachtegang gaat terug op Aristoteles. Die zegt in zijn *Ethica Nicomachea*: 'De deugd is dus een gesteldheid die weet te kiezen en het op ons afgestemde midden houdt, hetwelk bepaald wordt door de rede en wel zo, als een verstandige mens het zou bepalen. Zij is een midden tussen twee ondeugden, waarvan de ene door een teveel, de ander door een te weinig wordt bepaald. Ook is zij nog een midden, inzonder de ondeugden hetgeen op het gebied van de passies en handelingen passend is te boven gaan of daarin te kort schieten, terwijl de deugd het midden én vindt én kiest' (*Ethica Nicomachea* 2, 6, in: Aristotle, *The Nicomachean ethics*, p. 94-97). Vertaling van R.W. Thuijs, Aristoteles. *Ethica Nicomachea* (Amsterdam & Antwerpen 1954), p. 42-43). Verder zegt Aristoteles: 'de deugd nu gaat over de passies en de handelingen, waar het teveel fout is en het te weinig gelaakt wordt, maar waar het midden wordt geprezen en het juiste is' (Thuijs, *Aristoteles*, p. 42).

195 Zie bijvoorbeeld: *Elementatio theologica*, prop. 146 (Doctores ecstatici 33, p. 218C'). Thomas geeft deze definitie in *Summa theologiae* 1a2ae, 55, 4 (Busa, *S. Thomae Aquinatis opera omnia*, p. 424). Zie ook: *In 1v libros Sententiarum* 2, dist. 27, quaest. 1 (Doctores ecstatici 22, p. 341C).

hulp waarvan men juist leeft, waar niemand slecht gebruik van maakt, en die God in ons en zonder ons bewerkt. Uit het kwaad komen de passies voort.¹⁹⁶ Deze moeten door de morele deugden hervormd,¹⁹⁷ beheerst¹⁹⁸ en gematigd¹⁹⁹ worden. Zij kunnen de passies niet uitroeien, maar vormen wel een remedie ertegen.²⁰⁰ Zij helpen namelijk de ziel de passies te beteugelen, te overwinnen en te ordenen,²⁰¹ opdat deze niet instabiel wordt door vreugde, verdriet, verlangen, vrees of kwaadheid.²⁰²

Zoals gezegd kunnen de morele deugden ingegoten zijn, maar normaal gesproken zijn ze op een natuurlijk doel gericht en op natuurlijke wijze verworven: *Indiget homo virtutibus moralibus ... quae interdum per creationem habentur, tuncque dicuntur virtutes infusae; interdum labore ac studio seu proprio exercitio adipiscuntur, et tunc vocantur virtutes naturales seu acquisitae.*²⁰³ Naast dit schema laat Dionysius in het derde onderscheid (theologale, intellectuele en morele deugden) voortdurend de uit de traditie bekende triade zuivering (*purgatio*)-verlichting (*illuminatio*)-vervolmaking (*perfectio*) terugkeren. Over de morele deugden zegt hij dat zij de mens zuiveren, over de intellectuele deugden dat zij de mens verlichten, over de theologale deugden dat zij de mens vervolmaken en met God verenigen.²⁰⁴ Op deze wijze zijn alle deugden met elkaar verbonden.²⁰⁵

196 *Elementatio philosophica*, prop. 97 (*Doctoris ecstastici* 33, p. 99D): *Si autem passiones nascuntur ex malo praesentis nobis aut nostris illato.*

197 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 35, p. 543A): *His virtutibus, universae sensitivae partis affectiones, tristitiae, delectationes et motus reformantur atque reguntur.*

198 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 35, p. 543A).

199 *De passionibus animae*, art. 20 (*Doctoris ecstastici* 40, p. 351A): *Nec expelluntur per virtutes morales, sed reguntur et moderantur.*

200 *De passionibus animae*, art. 44 (*Doctoris ecstastici* 40, p. 373A): *Quum virtus moralis sit quaedam passionum oppositarum medietas.* Zie ook: *Commentarium in Psalmum cxviii*, art. 29 (*Doctoris ecstastici* 6, p. 553B'); *Enarratio in cap. iv Proverbiorum*, art. 4 (*Doctoris ecstastici* 7, p. 38A'); *Enarratio in cap. vii Ecclesiastae*, art. 7 (*Doctoris ecstastici* 7, p. 254A); *Enarratio in cap. iv Jeremiae*, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 9, p. 52B'); *Enarratio in cap. vii Matthaei*, art. 15 (*Doctoris ecstastici* 11, p. 94D); *Enarratio in cap. xxi Lucae*, art. 44 en 50 (*Doctoris ecstastici* 12, p. 187C' en p. 257B) en *Enarratio in cap. xx Joannis*, art. 48 (*Doctoris ecstastici* 12, p. 607D). De deugden vormen ook tegenover de zonden een 'midden'. Zie bijvoorbeeld: *De coelesti hierarchia*, cap. 9, art. 50 (*Doctoris ecstastici* 15, p. 176B-C): *Quemadmodum virtus est media ac quaedam medietas inter vitia duo extrema.*

201 *De vita et regimine principum* 1, art. 23 (*Doctoris ecstastici* 37, p. 401C): *Virtutes morales dicuntur per quas anima passiones suas refrenat, vincit et ordinat.*

202 *Directorium vitae nobelium*, art. 31 (*Doctoris ecstastici* 37, p. 558B): *Ut non afficiatur, nec gaudeat, nec contristetur, nec appetat, nec timeat, nec irascatur.* Ook Emo plaatst de deugden tegenover de vier affecten (Jansen, *Kroniek*, p. 256; zie paragraaf 3.1.1).

203 *De contemplatione* 1, art. 60 (*Doctoris ecstastici* 41, p. 211D'). 'De mens heeft de morele deugden nodig... die hij soms door de schepping heeft, en dan worden ze ingegoten deugden genoemd, en soms door inspanning en ijver en eigen oefening verkrijgt, en dan worden ze natuurlijke of verworven deugden genoemd'.

204 *De fonte lucis ac semitis vitae*, art. 20 (*Doctoris ecstastici* 41, p. 123D'-124A): *Potest etiam dici, quod ad purgativam [viam] pertineant virtutes morales, praesertim ad sensitivum appetitum spectantes, quae circa passionum refrenationem versantur; ad illuminativam virtutes intellectuales, ad unitivam virtutes theologales, praesertim secundum suum esse perfectum, et maxime caritas.*

205 *De doctrina et regulis vitae christianorum* 2, art. 15 (*Doctoris ecstastici* 39, p. 550B'): *Virtutes namque aptae inter se atque connexae dicuntur.* Zie ook: *Commentarium in Psalmum cxxxix*, art. 53 (*Doctoris ecstastici* 6, p. 635A'); *Enarratio in cap. i Threnorum*, art. 3 (*Doctoris ecstastici* 10, p. 332A); *Enarratio in cap. i Epistolae I B. Pauli ad Corinthios*, art. 1 (*Doctoris ecstastici* 13, p. 125C); *Dominica xxii post trinitatem*, serm. 4 (*Doctoris ecstastici* 30, p. 597A); *In festo decollationis S. Joannis Baptistae*, serm. 3 (*Doctoris ecstastici* 32, p. 374C); *In festo SS. reliquia-*

Dionysius noemt echter nog andere deugdenschema's dan de drie hierboven genoemde (*acquisitae-infusae; naturales-supernaturales; theologicae-intellectuales-morales*). Zo bijvoorbeeld het monastieke schema van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid uit de regel van Benedictus: *Haec vero illa sunt quae tribus correspondent virtutibus quae de uniuscujusque religionis ac Ordinis integritate consistunt: paupertatem, castitatem et obedientiam loquor*.²⁰⁶ Deze drie deugden zijn essentieel voor iedere religieuze orde.²⁰⁷ *Castitas* is zoals gezegd ook een morele *virtus*. Verder noemt Dionysius nederigheid (*humilitas*) en Godsvrees (*timor Dei*) als deugden voor het monastieke leven,²⁰⁸ en ook vroomheid (*pietas*) en liefde (*caritas*) ontbreken bij hem niet als monastieke deugden.²⁰⁹

Met deze schema's zijn nog niet alle aspecten van het deugdenleven aan bod gekomen. Een nog niet genoemd schema van Dionysius is bijvoorbeeld civiele deugd (*virtus civilis/politica*), zuiverende deugd (*virtus purgatoria*) en deugd van de gezuiverde geest (*virtus purgati animi*),²¹⁰ op een andere plaats nog aangevuld met exemplarische deugd (*virtus exemplaris*).²¹¹ Dit schema gaat terug op Macrobius²¹² en is niet gebaseerd op soorten deugden, maar op de verschillende posities en rangen die zij bekleden:²¹³ de civiele deugd is bijvoorbeeld een beginnersdeugd, de zuiverende deugd een deugd voor gevordenden, de deugd van de gezuiverde geest een deugd voor volmaakten.²¹⁴ Dionysius noemt in dit verband nog een andere deugd, de heroïsche (*virtus heroica*),²¹⁵

rum, serm. 2 (Doctores ecstastici 32, p. 553C); *De vita et regimine praesulum*, art. 4 (Doctores ecstastici 37, p. 14A); *De vita et regimine curatorum*, art. 5 (Doctores ecstastici 37, p. 228D'); *De regimine politiae*, art. 6 (Doctores ecstastici 38, p. 16D); *De vita et fine solitarii* 1, art. 12 (Doctores ecstastici 38, p. 276C') en *De passionibus animae*, art. 2 (Doctores ecstastici 40, p. 328C').

206 *De vita et fine solitarii* 1, art. 6 (Doctores ecstastici 38, p. 270C'). 'Deze deugden zijn het namelijk die overeenkomen met de drie deugden die bestaan door de zuiverheid van iedere religieuze levenswijze en orde: armoede, kuisheid en gehoorzaamheid'. Zie ook: *De mortificatione vivifica et reformatione interna*, art. 4 (Doctores ecstastici 40, p. 95A', B' en D').

207 *De mortificatione vivifica et reformatione interna*, art. 4 (Doctores ecstastici 40, p. 93D): *In quibus fundantur tres virtutes vel tria vota quae sunt de essentia cujuslibet religionis seu Ordinis*.

208 *De laude et commendatione vitae solitariae*, art. 10 (Doctores ecstastici 38, p. 339D): *Talis interea totam suam conversationem in vera ac forti fundat humilitate ac Dei timore: quas duas virtutes debet omnis religiosus*.

209 *De professione monastica*, art. 2 (Doctores ecstastici 38, p. 553B): *Et caritatis ac pietatis obsequia sibi mutuo administrant*. Zie ook: *Enarratio in tertiam regulam S. Francisci*, art. 11 (Doctores ecstastici 38, p. 456D).

210 *Elementatio theologica*, prop. 153 (Doctores ecstastici 33, p. 225C'). Zie ook: *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (Doctores ecstastici 39, p. 168D e.v.).

211 *Elementatio theologica*, prop. 146 (p. 219D). Zie ook: *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (Doctores ecstastici 39, p. 168C e.v.).

212 *Commentarii in somnium Scipionis* 1, 8. Editie: I. Willis (ed.), *Ambrosii Theodosii Macrobiani Commentarii in somnium Scipionis* 2 (2e druk; Stuttgart & Leipzig 1994), p. 37.

213 *Elementatio theologica*, prop. 153 (Doctores ecstastici 33, p. 225C'): *Non est divisio virtutis in species differentes, sed divisio virtutis ejusdem secundum status et gradus distinctos*.

214 *Elementatio theologica*, prop. 153 (Doctores ecstastici 33, p. 225C'): *Ita quod eadem virtus secundum gradum suum infimum, quo pertinet ad incipientes, vocatur politica; purgatoria vero secundum gradum medium, quo spectat ad proficientes; atque secundum gradum suum tertium ac supremum, quo concernit perfectos, appellatur purgati animi virtus*.

215 *De distantia perfectionis divinae et humanae*, art. 22 (Doctores ecstastici 34, p. 281C'). Zie ook: *De dignitate et laudibus B.V. Mariae* 3, art. 9 (Doctores ecstastici 36, p. 118D') en *Epistola ad principes catholicos*, art. 6 (Doctores ecstastici 36, p. 511D).

die tegengesteld is aan dierlijkheid.²¹⁶ Een ander deugdenschema maakt onderscheid tussen de *virtus speculativa* en de *virtus practica*, waarbij de eerste gericht is op de beschouwing en de tweede op de uiterlijke handelingen.²¹⁷

Ook noemt Dionysius het schema *virtus vitalis*, *virtus animalis cognitiva* en *virtus animalis motiva*. Met behulp van de eerste wordt het lichaam getraind; met behulp van de tweede het denken (in waarneming, verbeelding, beoordeling en herinnering); met behulp van de derde de beweging van de wil.²¹⁸ Ten slotte maakt Dionysius nog onderscheid tussen *virtus uxoraria*, *virtus paterna*, *virtus chrimatistica* of *thesauritiva* en *virtus despótica*. Door deze deugden, die afkomstig zijn van Aristoteles, is het mogelijk een huishouden goed te besturen: door de *virtus uxoraria* behandelt men zijn vrouw goed. Door de *virtus paterna* is men een goede raadgever en bestuurder. Door de *virtus chrimatistica* beheert men zijn vermogen op juiste wijze. Door de *virtus despótica* gaat men goed om met zijn dienaren en dienaressen.²¹⁹

In de deugdenleer van Dionysius, waarvan hierboven een schematisch overzicht is gegeven, zijn de kardinale deugden de voornaamste²²⁰ en nuttigste²²¹ onder de morele deugden. Zij volgen net als de overige morele deugden de *ratio* in de bepaling van de juiste maat en het juiste midden: *virtus est habitus electivus in medietate existens, quoad nos determinatus recta ratione*.²²² Door de kardinale deugden, die door goede werken verworven worden, is men in staat zich te richten op het goede en zich af te wenden van het kwade. Dionysius wijkt niet af van de traditie waar hij zegt dat het er vier zijn,²²³ ook wel *virtutes principales*,²²⁴ *virtutes capitales*,²²⁵ *virtutes gene-*

216 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 544B): *Ad hunc tertium modum est virtus heroica, quam Philosophus dicit bestialitati esse oppositam*. Dierlijkheid zou men hier op kunnen vatten als: het animale leven, zonder sturing van de *ratio* en uitsluitend naar de prikkels van de zintuigen en de driften.

217 *De donis Spiritus Sancti*, tract. 2, art. 10 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 182D): *Ille igitur habitus, illa scientia, illa virtus, illud donum speculativum vocatur, cuius finis est speculatio; practicum vero, cuius finis est actus exterior*. Zie ook: *De consolatione philosophiae* 2, prosa 7, art. 25 (*Doctoris ecstatici* 26, p. 261A) en *Summa de vituis et virtutibus* 2, art. 14 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 183C).

218 *De praeconio sive laude Ordinis Cartusienensis*, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 418A-B): *Quae docent quod quaedam est virtus corporalis per quam anhelitus exercetur et pulsus in corpore toto, sine qua nequit in aliqua corporis parte ullus vitae actus manifestari: ideo medici hanc appellant absolute vitalem. Alia est per quam exercetur cognitio, quae pertinet et convenit animali, ut sentire, imaginari, aestimare, memorari: ideo animale cognitivam nominant eam. Tertia est per quam motus voluntarius exercetur: propterea vocant eam animale motivam voluntario motu*.

219 *Enarratio in cap. 1 Job*, art. 4 (*Doctoris ecstatici* 4, p. 303D): *Porro (secundum Philosophum) quatuor virtutibus regitur domus: quarum prima est uxoraria, quae est scientia et virtus bene utendi uxore; secunda est paterna, quae senatoria dicitur; tertia est chrimatistica seu thesauritiva; quarta despótica, quae est virtus bene utendi servis atque ancillis*.

220 *Enarratio in cap. LIV Isaiae*, art. 82 (*Doctoris ecstatici* 8, p. 693C): *Morales, inter quas praeeminent cardinales*. Zie ook: *In festo S. Joannis apostoli et evangelistae*, serm. 5 (*Doctoris ecstatici* 31, p. 200D) en *Expositio missae*, art. 11 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 344A).

221 *Enarratio in cap. VIII libri Sapientiae*, art. 8 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 502A): *Sed inter virtutes morales, istae praefulgent ac utiliores censentur*. Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 520B).

222 *Summa de vituis et virtutibus* 2, art. 2 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 163B): 'De deugd is de houding van het kiezende die optreedt in het midden, voor zover het ons betreft bepaald door de juiste rede'.

223 *De praeconio et dignitate Mariae* 4, pro. (*Doctoris ecstatici* 35, p. 566A-B): *Quatuor cardinales*.

224 *Expositio missae*, art. 11 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 344A): *Cardinales, id est principales, vocantur*. Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 518 en p. 523C); *Elementatio philosophica*,

*rales*²²⁶ of *virtutes praecipuae*²²⁷ genoemd: verstandigheid (*prudentia*), rechtvaardigheid (*justitia*), gematigdheid (*temperantia*) en dapperheid (*fortitudo*). Deze vier deugden zijn de spil (*cardo*) waar omheen de deur van de overige deugden draait;²²⁸ vandaar de naam *virtutes cardinales*. De kardinale deugden zijn in staat de aangeboren en daarom zeer moeilijk uit te roeien neigingen te beteugelen:²²⁹ *prudentia* de onwetendheid, *justitia* de slechtheid, *temperantia* de begeerte en *fortitudo* de zwakheid.²³⁰

Een belangrijke bijbelse bron voor de vier kardinale deugden is *Wijsheid* 8,7:

Et si iustitiam quis diligit
labores hujus magnas habent virtutes
sobrietatem enim et sapientiam docet
et iustitiam et virtutem
quibus nihil utilius est in vita hominibus.²³¹

Dionysius becommentarieert deze passage als volgt in zijn commentaar op het boek *Wijsheid*: *Et si iustitiam diligit* betekent dat men ernaar moet streven deugdzaam te zijn en gehoorzaam aan God, waardoor men geen schuld op zich laadt. *Labores hujus magnas habent virtutes* betekent dat men omwille van de wijsheid daden moet verrichten die voorname deugden en goede werken met zich meebrengen. *Sobrietatem enim* staat voor het gematigd zijn (*temperantia*), *et sapientia* staat voor het verstandig zijn (*prudentia*). *Docet* betekent dat de deugdzaamheid deze deugden schenkt en ingeeft hoe ze gebruikt moeten worden, *et iustitiam* houdt in de speciale deugd *justitia*, *et virtutem* duidt op sterkte (*fortitudo*). Over deze vier kardinale deugden wordt gezegd: *quibus nihil utilius est in vita hominibus*, omdat

prop. 96 (*Doctoris ecstatici* 33, p. 99C); *De donis Spiritus Sancti*, tract. 3, art. 49 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 245B') en *De contemplatione* 1, art. 60 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 211D').

225 *De donis Spiritus Sancti*, tract. 3, art. 49 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 245B'): *Non tamen dicendae sunt virtutes capitales seu principales simpliciter.*

226 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 523C): *Istae (inquiens) quatuor virtutes dicuntur generales, et principales, ac cardinales.*

227 *Enarratio in cap. viii libri Sapientiae*, art. 8 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 501C'): *Ac promerentur virtutes praecipuas.*

228 *Enarratio in cap. viii libri Sapientiae*, art. 8 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 502A): *Quoniam aliae virtutes morales circa ipsas versantur et reducuntur, sicut ostium in cardine vertitur.* Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 523D).

229 *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 12 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 544B): *Et quoniam delectationes illae maximae sunt magisque innatae, atque ob id laboriosius eradicabiles, ideo eas refrenans virtus, cardinalis perhibetur.*

230 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 522A): *Nam contra ignorantiam est prudentia, contra concupiscentiam temperantia, contra infirmitatem fortitudo, contra malitiam iustitia.*

231 'En als iemand de gerechtigheid liefheeft, zijn haar werken de deugden: want zij leert wijsheid en voorzichtigheid, sterkte en matigheid, de allernuttigste dingen in het menselijk leven' (Willibrordvertaling). Verder noemt ook het (apocriefe) bijbelboek 4 *Macc.* 1, 18 de vier kardinale deugden. Deze deugden, uitgezonderd *temperantia*, komen ook veelvuldig los van elkaar voor in de bijbel, maar dan niet als kardinale deugd. Omgekeerd zijn er parallellen te vinden tussen bepaalde bijbelse formuleringen en de definitie van een deugd die later school maakt, zoals het *diverte a malo et fac bonum* (*Ps.* 34, 15), dat men ook op *prudentia* van toepassing acht (vergelijk bijvoorbeeld met de zeer invloedrijke definitie van Cicero, *De inventione* 2, 160: *Prudentia est rerum bonarum et malarum neutrarumque scientia* [T. Nüßlein, *M. Tullius Cicero. De inventione. Über die Auffindung des Stoffes. De optimo genere oratorum. Über die beste Gattung von Rednern. Lateinisch-deutsch* (Darmstadt 1998), p. 320); en *Deus temperavit corpus ei cui deerat abundantiorum tribuendo honorem* (1 *Kor.* 12, 24), dat in verbinding gebracht wordt met de deugd *temperantia*.

zij voornamelijk de mens ertoe brengen heil te verwerven.²³² Volgens deze passage zijn daarom de kardinale deugden bedoeld als noodzakelijke middelen tot het deugdzame en bijgevolg wijze leven.

Eén van Dionysius' belangrijkste bronnen is Thomas van Aquino, zo ook voor zijn behandeling van de kardinale deugden.²³³ Niet voor niets heeft Dionysius de volledige *Summa theologiae* van Thomas becommentarieerd.²³⁴ Dionysius neemt een aantal essentiële punten uit de vijf artikelen van Thomas' *quaestio* 61²³⁵ aangaande de kardinale deugden over:²³⁶

1. De kardinale of principale deugden zijn morele deugden omdat ze niet alleen staan voor een verstandelijk vermogen het juiste te doen (*facultatem bene operandi*) maar ook het feitelijke doen (*usum*) ervan, op basis van een streven het juiste te doen (*rectitudinem appetitus*); in tegenstelling tot de theologale deugd, die een bovenmenselijke deugd is en daarom *virtus superhumana* genoemd wordt, is de kardinale deugd een menselijke (*humana*) deugd.
2. Er zijn vier kardinale deugden (en niet bijvoorbeeld maar één, *prudentia*, omdat die eigenlijk boven de overige drie staat) zowel naar hun formele beginselen (*ex parte principiorum formalium*) als naar hun materieel subject (*subjectorum*).²³⁷
3. Alle andere deugden zijn op deze vier deugden terug te voeren. Men moet dit op twee manieren opvatten: ten eerste naar de gedeelde formele elementen van deugden (*communes rationes*). Zo kunnen bijvoorbeeld alle deugden die de juiste handelingen (*bonum recti ac debiti in operationibus*) voortbrengen *justitia* genoemd worden.²³⁸ Ten tweede naar hun specifieke werking (*praecipuum vel difficillimum*

232 *Enarratio in cap. VIII libri Sapientiae*, art. 8 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 501C'-502A): *Labores hujus magnas habent virtutes: id est, actus quibus pro sapientia obtinenda ac possidenda laboratur, annexas habent ac promerentur virtutes praecipuas, seu earum opera bona, sive profectuum incrementa ... Propterea subditur: Sobrietatem enim, id est temperantiam, et sapientiam, id est prudentiam, docet: quia eas largitur, et qualiter utendum sit eis, inspirat; et justitiam quae est virtus specialis, et virtutem, id est fortitudinem ... Hae sunt quatuor cardinales virtutes. De quibus subjungitur: quibus nihil utilius est in vita hominibus: quia istae quatuor virtutes praecipue conferunt homini ad obtinendum salutem.*

233 Zie bijvoorbeeld *Enarratio in cap. VIII libri Sapientiae*, art. 8 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 502B): *De harum quatuor virtutum cardinalium sufficientia, ratione, proprietate, et distinctione, diffuse loquitur Thomas in prima secundae, quaestione 61. Natuurlijk baseert Thomas zich veelvuldig op Aristoteles.*

234 *Summa fidei orthodoxae* (*Doctoris ecstatici* 17-18).

235 Het betreft: *Summa theologiae* 1a2ae, 61 (Busa, *S. Thomae Aquinatis opera omnia*, p. 431-433).

236 *Summa fidei orthodoxae* 2, art. 64 (*Doctoris ecstatici* 17, p. 275B' e.v.).

237 Wat het eerste betreft gaat het om een goede eigenschap van het verstand (*bonum rationis*), die op twee manieren uitgelegd kan worden: óf zij ligt in het verstand zelf (*in ipsa ratione*; dan is zij *prudentia*) óf zij ligt in de toepassing van de verstandelijke *ordo* op iets anders (*ordo rationis alius*) dat wij doen (*circa operationes*); dan is zij *justitia*) of dat wij voelen (*circa passiones*). In het tweede geval zijn er twee andere kardinale deugden in het spel: als een gemoedsaandoening (*passio*) aanzet tot iets dat tegen de *ratio* ingaat, *temperantia*; als een gemoedsaandoening ons uit angst afhoudt van wat het verstand ons voorschrijft, *fortitudo*. Wat het tweede betreft, het materiële subject (dit is waar ze zitten), zijn er ook vier kardinale deugden: in het essentiële deel van ons verstand (*in rationali per essentiam*) zit de *prudentia*; de afgeleide delen van het verstand (*rationalia per participationem*), namelijk de wil (*voluntas*), het streefvermogen (*concupiscibilis*) en het weerstreefvermogen (*irascibilis*), vormen de zetel van respectievelijk *justitia*, *temperantia* en *fortitudo* (Zie ook: *In IV libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1-3 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 519A-532C')).

238 Dionysius neemt op deze wijze beknopt Thomas' behandeling van alle vier de kardinale deugden over. Ik beperk me hier en in het volgende tot één voorbeelddeugd per punt.

- in unaquaque materia quam concernunt*). De kardinale deugd staat tegenover andere deugden vanwege haar belang op een bepaald gebied (*quod est praecipuum*). Zo is *justitia* bijvoorbeeld speciaal gericht op het juiste handelen (*quod recte agat*).
4. De vier kardinale deugden verschillen niet van elkaar voor zover ze alle als *habitus* van de mens bepaalde algemene condities (*generales conditiones*) vertegenwoordigen. Zo vertegenwoordigt *justitia* bijvoorbeeld de juiste instelling (*animi rectitudo*) waarmee men doet wat men behoort te doen. De deugden verschillen wel van elkaar voor zover ze stuk voor stuk een op een bepaald gebied gerichte houding zijn (*speciales distinctique habitus*). Deze tweede opvatting is gebruikelijker dan de eerste.
 5. Deze vier deugden kunnen in navolging van Macrobius²³⁹ gekarakteriseerd worden als exemplarische (*exemplares*) deugden, civiele (*politicas*) deugden, zuiverende (*purgatorias*) deugden en deugden van de gezuiverde geest (*purgati animi*).²⁴⁰ Ze zijn 'exemplarisch' omdat ze alle in God bestaan (zo is God bijvoorbeeld rechtvaardig omdat Hij zelf de wet onderhoudt in Zijn werken). Ze zijn 'civiel' omdat ze in de mens, die *animal sociale* is, zijn goed gedrag in menselijke aangelegenheden bepalen. Ze zijn 'zuiverend' omdat de mens moet streven naar gelijkvormigheid met en navolging van God (*conformitatem divinorum intellectuum, et Creatoris imitationem*). *Prudentia* bijvoorbeeld veracht wereldse zaken door zich te richten op goddelijke. De deugden zijn ten slotte *purgati animi* wanneer ze behoren aan hen die de gelijkheid met God bereikt hebben, wanneer *prudentia* zich inderdaad alleen nog maar op goddelijke zaken richt. Tot zover het commentaar op Thomas.

Wat de positie van de kardinale deugden is te midden van de overige deugden, welke deugden het precies zijn, waarom ze 'kardinaal' heten, waarom het er vier zijn, hun verhouding tot de *ratio*, hun functies. Het zijn allemaal invalshoeken die Dionysius blijft hanteren. Hoofdvraag daarbij is en blijft: wat zijn de vier kardinale deugden precies voor deugden en hoe functioneren zij in een mensenleven? Het antwoord luidt: het zijn deugden ten behoeve van de strijd tegen de zwakheden van het innerlijk leven, de passies die de mens verstoren, maar ook de gevaren van het uiterlijke leven, de verleidingen waaraan men dagelijks blootstaat. Dit valt nog het beste af te lezen aan de verstandigheid (*prudentia*). Deze deugd zorgt ervoor dat de mens op zijn hoede blijft door in alles *decenter et ordinate* te werk te gaan. Hij moet zodanig een 'midden' voor zichzelf opzoeken, dat hij zich kan blijven richten op het beoogde doel, dat hij zich in alles op redelijke wijze weet te schikken, en dat hij niet voortijdig opgeeft.²⁴¹ Hiermee sluit *prudentia* nauw aan bij de overige drie deugden, zoals hieronder aangetoond zal worden.

239 *Commentarii in somnium Scipionis* 1, 8 (Willis, *Ambrosii Theodosii Macrobii*, p. 37).

240 Zie ook: *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 5 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 168B e.v.).

241 *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 8 (*Doctoris ecstatici* 32, p. 691C): *Amplius prudentiam habeamus, et discretione in omnibus dirigamur, ut decenter et ordinate unumquodque agamus ... Itaque per prudentiam ordine-*

De tweede deugd, *justitia*, bezit men namelijk wanneer men een ieder geeft wat hem toekomt en niemand onrechtmatig benadert, onrechtvaardig behandelt of aandoet wat men voor zichzelf zou weigeren. De mens is een rechtvaardige mens wanneer hij gewetenloosheid verafschuwt en ongelijkheid bestrijdt.²⁴² De derde deugd, *temperantia*, heeft de mens nodig omdat zonden als gulzigheid en begeerte (genot vinden in het proeven en het betasten) een enorme schande en afschuwelijkheid met zich mee brengen. Door te eten en te drinken, door aan te raken, te kussen of te omarmen, door gedachten en gevoelens, kan de ziel afschuwelijk bezoedeld worden.²⁴³ De vierde deugd ten slotte, *fortitudo*, is noodzakelijk om zich dapper door moeilijkheden heen te slaan en niet door welke wereldse tegenslagen of doodsgevaren dan ook af te wijken van het rechte pad, het eren van God of de werken van liefde.²⁴⁴

De kardinale deugden vullen elkaar voortreffelijk aan. Zij verzekeren iemand van een goede afloop in zijn dagelijkse strijd tegen alle verleidingen en gevaren. Ze functioneren zelfstandig, onafhankelijk en los van de andere deugden. Weliswaar maken zij de mens geschikt voor de theologale deugden,²⁴⁵ die immers hoger in rangorde staan, maar ze hebben primair een eigen, heel directe taak: de mens door uiterlijke werken gelijkvormig maken aan God.²⁴⁶ Dit is de hoogste taak die deugden kunnen volbrengen, want gelijkvormigheid aan God brengt eenheid met God.²⁴⁷ Hieraan werken de kardinale deugden als volgt: wanneer de mens door *justitia* aan ieder het zijne geeft, wordt hij gelijk gemaakt aan de goddelijke gerechtigheid. Wanneer hij zich door *temperantia* afhoudt van vleselijke genietingen, wordt hij gevormd naar de heiligheid en de zuiverheid van de goddelijke geest. Wanneer hij door *fortitudo* doodsgevaren het hoofd biedt en tegenslagen duldt, wordt hij als het ware gelijk aan de almacht van God. Wanneer hij door *prudencia* steeds ordelijk

mus taliter media nostra, ut ad finem pertingamus intentum, ut sit in univervis rationabile obsequium nostrum, et ita curramus ad tempus ut ante finem non deficiamus. Zie ook: *Epistola ad principes catholicos*, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 36, p. 514C) en *Contra pluralitatem beneficiorum, ex dictis authenticis*, art. 13 (*Doctoris ecstastici* 39, p. 273A').

242 *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 8 (*Doctoris ecstastici* 32, p. 691A'): *Postremo, justitia (quae est praeclearissima virtus) cor nostrum omnino possideat ... Reddamus unicuique quod ei debemus ... nec injuste aliquid operemur, nulli injuriamur, nemini faciamus quod nobis fieri abhorremus; omnem detestemur impietatem, et universam deformiter aversemur iniquitatem.* Zie ook: *Epistola ad principes catholicos*, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 36, p. 514A) en *Contra pluralitatem beneficiorum, ex dictis authenticis*, art. 13 (*Doctoris ecstastici* 39, p. 273A').

243 *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 8 (*Doctoris ecstastici* 32, p. 690D'): *Imo quum in vitiis gulae atque libidinis et in delectationibus gustus et tactus sit maxima turpitudine ac foeditas, ne anima nostra inquinetur aliqua hujusmodi foeditate in cibo et potu, in tactu, osculo aut amplexu, in cogitatu vel affectu, indigemus in primis temperantia.*

244 *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 8 (*Doctoris ecstastici* 32, p. 691A-B): *Insuper fortitudo in nobis sit magna, ut aggrediamur viriliter ardua, nec propter quaecumque mundi adversa seu mortis pericula relinquamus viam justitiae, honorificentiam Dei, opera caritatis.* Zie ook: *Epistola ad principes catholicos*, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 36, p. 514B) en *Contra pluralitatem beneficiorum, ex dictis authenticis*, art. 13 (*Doctoris ecstastici* 39, p. 273A').

245 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*doctoris ecstastici* 23, p. 520A): *Quae quatuor virtutes habilitant homines ad theologicas virtutes.*

246 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*doctoris ecstastici* 23, p. 520A): *Atque per exteriora opera faciunt hominem similem Deo.*

247 *De natura aeterni et veri Dei*, art. 61 (*Doctoris ecstastici* 34, p. 95A): *Similitudo namque est causa unionis.* Zie ook: *De lumine christianae theoriae* 1, pro (*Doctoris ecstastici* 33, p. 235).

en voorzichtig optreedt, evenaart hij de Hoogste, die alles naar het juiste getal, het juiste gewicht en de juiste maat gemaakt heeft.²⁴⁸

Gelijkvormig worden aan God is mogelijk omdat alle menselijke deugden reeds op voorbeeldige en volmaakte wijze in God aanwezig zijn.²⁴⁹ *Prudentia* bestaat in God omdat Hij alles verstandig gemaakt heeft. *Temperantia* omdat God met de meest gematigde verlangende gerichtheid van Zijn goddelijke aandacht op zichzelf gericht is. *Fortitudo* omdat Zijn onveranderlijke almacht in al het goede is. *Justitia* ten slotte omdat de eeuwige wet in Zijn werken in acht genomen is.²⁵⁰ Omdat God de kardinale deugden op exemplarische wijze bezit, en in de mens Zijn beeld glansrijk schittert,²⁵¹ zijn ook de deugden als een sieraad²⁵² in de menselijke ziel (*anima*) aanwezig. *Justitia* moet namelijk, in navolging van de opvattingen van Albertus Magnus en Averroës,²⁵³ als een *habitus in anima* beschouwd worden,²⁵⁴ terwijl *prudentia* te vinden is in de *ratio*;²⁵⁵ *temperantia* in het begeerlijke vermogen (*concupiscibilis*) en *fortitudo* in het toornige vermogen (*irascibilis*).²⁵⁶

Maar niet alleen de ziel is uitdrukking van Gods deugdelijke volmaaktheid. Ook het menselijk lichaam is zo goed en mooi geschapen, dat het de mogelijkheid tot ontplooiing van de deugden in zich draagt. Dionysius brengt weer in navolging van

248 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 520A): *Nempe, per hoc quod homo reddit unicuique quod suum est, assimilatur divinae justitiae, quae unicuique secundum merita sua retribuit. Abstinento quoque per temperantiam a delectationibus carnis, conformatur homo sanctitati ac puritati mentis divinae. Per fortitudinem vero praevalendo periculis mortis, et patientiam in adversis conservans, fit aequaliter similis omnipotentiae Dei. Per prudentiam quoque in cunctis ordinate et discrete procedens, imitatur Altissimum, qui omnia in numero, pondere et mensura constituit.* Op een andere plaats is het Christus die de kardinale deugden bezit: *Putat: paupertas, temperantiae, quae superflua resecat; esuries, justitiae, cujus est corpus castigare; fletus, prudentiae, quae eligit hic lugere, ut gaudium acquiratur aeternum; passio adversitatum, fortitudini, cujus est difficillima fortiter pati* (*Enarratio in cap. vi Lucae*, art. 15 (*Doctoris ecstastici* 40, p. 513D). Vlg. *Wijsh.* 11,20.

249 *Elementatio theologica*, prop. 153 (*Doctoris ecstastici* 33, p. 225A): *Etenim universae virtutes in Deo exemplariter idealiterque consistunt.*

250 *Elementatio theologica*, prop. 153 (*Doctoris ecstastici* 33, p. 225A'-B'): *Nuncupatur exemplaris prudentia, quam imitatur omnis creaturae intellectualis prudentia, si fuerit virtus vera: imo quidquid participatae prudentiae apparet in brutis, a fontana illa impressum est et profluxit prudentia. Temperantia demum in Deo, est moderatrix et moderantissima illa concupiscibilis conversio intentionis divinae ad se ipsam reflexa. Fortitudo autem in Deo, est incommutabilis omnipotentia ejus in omni bono. Justitia vero in Deo, est observatio legis aeternae in suis operibus.* Zie ook: *De passionibus animae*, art. 63 (*Doctoris ecstastici* 40, p. 390C').

251 *Elementatio theologica*, prop. 94 (*Doctoris ecstastici* 33, p. 186C'-D'): *Imago et similitudo Dei tanto eminentius resplendet in intellectualibus creaturis, quanto ipsae intellectuales creaturae sunt excellentioris speciei, perfectiorisque gradus, et ordinis altioris.* Zie ook: *Elementatio philosophica*, prop. 61 (*Doctoris ecstastici* 33, p. 77D).

252 *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 7 (*Doctoris ecstastici* 32, p. 690D'): *Praeterea magnum consequitur anima nostra decorem ex quatuor virtutibus cardinalibus earumque actibus.*

253 Dionysius noemt geen exacte bronnen, maar het betreft net als in *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 519A-532C') Albertus Magnus, *De anima* (*Alberti Magni opera omnia* 7-1 (Aschendorff 1968)), waarin deze met grote regelmaat Averroës citeert.

254 Deze is zoals gezegd te localiseren in de wil. Zie ook: *Expositio missae*, art. 11 (*Doctoris ecstastici* 35, p. 344A): *Justitia, quae est in voluntate.* Verder: *In festo S. Joannis apostoli et evangelistae*, serm. 5 (*Doctoris ecstastici* 31, p. 200D') en *De praeconio et dignitate Mariae* 3, art. 10 (*Doctoris ecstastici* 35, p. 542C').

255 Zoals gezegd noemt Dionysius op andere plaats het intellect de zetel van *prudentia*.

256 *In iv libros Sententiarum* 2, dist. 26, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 22, p. 319A): *Justitia est habitus in anima consistens; prudentia autem est in parte animae potestativa, puta in ratione; temperantia in concupiscibili, fortitudo in irascibili.*

Albertus en Averroës *justitia* in verband met symmetrie van ledematen, *temperantia* met een evenwichtige verhouding van lichaamssappen, *fortitudo* met lichaamskracht en *prudentia* met geestkracht en zintuiglijke helderheid.²⁵⁷ De kardinale deugden bestaan echter ook na dit leven. Ze hebben dan, net als vóór de zondeval maar dan nog volmaakter, een andere werking (*actus*). In de hemel (*patria*) zal *prudentia* ervoor zorgen dat niets boven of gelijk aan God gesteld wordt. *Justitia* zal zorgen voor berouw. *Temperantia* zal zorgen voorkomen dat men nog genot schept in verderfelikheden. *Fortitudo* zal zorgen voor een sterk geloof in God.²⁵⁸

Het gaat bij de kardinale deugden echter niet, zoals bij de theologale deugden, om de genieting van God (*frui*). Het gaat om de houding waarmee men de aardse zaken gebruikt (*uti*) om uiteindelijk dat doel te dienen.²⁵⁹ Want de kardinale deugden zijn in de eerste plaats gericht op uiterlijke werken: *quia virtutes cardinales in operibus exterioribus attenduntur*.²⁶⁰ Dit is de *finis naturalis*. Met behulp van het geloof en de liefde kunnen de deugden wel op de *finis supernaturalis* gericht worden. De genade van God maakt dat ze dan *virtutes infusae* of ook wel *dona* genoemd worden. In dit stadium worden ze niet langer in uiterlijke werken, maar als innerlijke *actus* uitgeoefend: *dona vero dicuntur eadem virtutes, sed quatenus in interioribus actibus exercentur*.²⁶¹ Hier worden de kardinale deugden dus ook *dona* genoemd. Een onderscheid met de bekende zeven gaven van de Heilige Geest (*sapientia, intellectus, consilium, fortitudo, scientia, pietas* en *timor Dei*) blijft door de inhoudelijke discrepanties met de deugden noodzakelijk, ook al brengt Dionysius ze op andere plaatsen, waar hij zegt dat *timor* dienstig is aan *temperantia, pietas* aan *justitia, scientia* aan *prudentia* en *fortitudo* aan *patientia*,²⁶² expliciet in verband met

257 *Enarratio in cap. x Job*, art. 25 (*Doctoris ecstastici* 4, p. 448D): *Denique bona dispositio corporis, donum est Dei, et magna praeparatio ad virtutes: quia (ut ait Albertus, sequens in hoc Averroem) commensuratio apta membrorum, indicat habilitatem ad justitiam; bona complexio, habilitatem ad temperantiam; robur corporis, habilitatem ad fortitudinem; spiritus vigor et claritas sensuum, habilitatem ad prudentiam*.

258 *In iv libros Sententiarum* 2, dist. 29, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 22, p. 366D'-367B): *Actus namque prudentiae ibi erit, nullum bonum Deo praeferre neque aequare; actus fortitudinis ibi erit, Deo firmissime adhaerere; temperantiae, nullo defectu noxio delectari. Hos eosdem actus et usus habuerunt in primis parentibus ante lapsum, quamvis non ita perfecte sicut in patria. – Si autem objiciatur, quod non habuerunt virtutes poenitentiae et perseverantiae; dicendum, quod poenitentia reducitur ad virtutem justitiae. Quum enim sit de speciebus justitiae, statu existente naturae lapsae actus ejus est dolere de peccato, qui non ante fuisset; sed actus ejus in statu innocentiae fuisset, Deo regenti esse subjectum. Hier volgt Dionysius (naast Lombardus) Augustinus' *De trinitate* 14 (*Mountain, Aurelii Augustini opera*, p. 425-459). Zie ook: *De donis Spiritus Sancti*, tract. 3, art. 9 (*Doctoris ecstastici* 35, p. 215C).*

259 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 23, quaest. 2 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 406B'): *Quia ad actum fruendi, qui est respectu summi ac ultimi finis, indigemus habitu virtutum theologiarum; ad actum vero utendi, qui est respectu eorum quae sunt ad finem, habitu virtutum cardinalium*.

260 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 539D).

261 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 539D): 'Deze deugden worden gaven genoemd, voor zover zij door innerlijke akten beoefend worden'.

262 *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 2 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 549A): *Tertio, propter expedienda virtutum officia, septem sunt dona Spiritus Sancti: quoniam timor expedit ad temperantiam, quia timor carnes configit; pietas ad veram justitiam, scientia ad prudentiam, fortitudo ad patientiam, consilium ad spem, intellectus ad fidem, sapientia ad caritatem. Merk op de alternatieve naam *patientia* voor *fortitudo* als tegenhanger van de gave *fortitudo*. Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 33, quaest. 1 (*Doctoris ecstastici* 23, p. 520C); *De donis Spiritus Sancti*, tract.*

deze deugden. Ten slotte worden de kardinale deugden niet alleen aan het individuele morele bestaan gekoppeld. Ze komen ook ter sprake als de vier zilveren pijlers van de draagbaar van koning Salomon, met elk hun kenmerkende eigenschappen,²⁶³ als eigenschappen van de engelen,²⁶⁴ als de vier grenzen van de nieuwe stad Jeruzalem in de Apocalyps,²⁶⁵ en als de vier hoeken van het huis van Job.²⁶⁶

Bovenstaande plaatsbepaling van de kardinale deugden in het werk van Dionysius de Kartuiser vraagt nu om een betekenisbepaling ervan voor Dionysius en zijn werk. Nadat hij op de kloosterschool van de benedictijnen van Sint-Truiden en de stadsschool van Zwolle zijn primaire onderwijs in *trivium* (*grammatica, rhetorica* en *dialectica*) en *quadrivium* (*arithmetica, geometria, musica* en *astronomia*) genoten had, postuleerde Dionysius bij de kartuizers van Zelem, die hem echter afwezen vanwege zijn te jeugdige leeftijd.²⁶⁷ Zo ook de kartuizers van het klooster O.L. Vrouwe van Bethlehem te Roermond. Omdat de kartuizerorde nooit vijandig stond tegenover wetenschap – veel kartuizermonniken studeerden juist vóór hun intreding aan universiteiten en ook naderhand onderhield men contacten daarmee – bood volgens de Roermondse²⁶⁸

1, art. 10; tract. 4, add. 5 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 167A'; p. 258A). Op een andere plaats verbindt Dionysius *prudencia* aan de gave *consilium*. Zie: *De donis Spiritus Sancti*, tract. 2, art. 1 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 208B-C).

263 *Enarratio in cap. III Cantici Canticorum*, art. 11 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 358D'-359B): *Possunt per columnas intelligi quatuor virtutes cardinales, aedificium spirituale in anima fortiter sustentantes, videlicet iustitia, prudentia, fortitudo, et temperantia. Iustitia namque est praeclarissima virtus, et non est Lucifer nec Hesperus ita admirabilis ac praeclarus. Prudentia quoque non solum est virtus, sed et virtutum auriga, actuum moderatrix, splendor ac radius totius bonae conversationis: per quam rationabile fit obsequium nostrum, et omnia decenter ac secundum ordinem fiunt in nobis, utpote congruo loco, suoque tempore, et recta intentione. Porro fortitudo est inclita virtus, aggrediens viriliter ardua, nec timore mortis recedens a bonis, ac pro communi bono strenue certans. Temperantia vero, bestialium vitiorum ac voluptatum est refrenatrix, incipiens hominem facere spiritualem, et praecipue ipsum nobilitans ac decorans, dum a carnalibus vitiis (in quibus est maxima turpitudinis) eum restringit, sicque ad actus intellectivae partis eum aptificat.*

264 *Creaturarum in ordine ad Deum consideratio theologica*, art. 105 (*Doctoris ecstatici* 34, p. 185A): *Porro virtutes cardinales altiori modo sunt in angelis quam in viatoribus (maxime post peccatum)*. Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 539D).

265 *Enarratio in cap. XXI Apocalypsis*, art. 22 (*Doctoris ecstatici* 14, p. 367B'-D'): *Rursus, per quadraturam istam insinuatur, quod per contemperaturam quatuor virtutum cardinalium, et per doctrinam quatuor Evangelistarum, ad patriae beatitudinem pervenitur. Imo et in Beatis virtutum cardinalium permanet quadratura quantum ad actus aliquos. Quaelibet nempe earum duos actus sortitur. Nam, secundum Albertum, primus prudentiae actus est, praecavere insidias, qui non manet in patria; alius, nihil Deo praeponere vel aequare, qui manet in ea. Primus quoque temperantiae actus est, noxias delectationes reprimere, qui ibi non manet; secundus, nullo motu noxio delectari, qui manet. Primus autem fortitudinis actus est, molestias fortiter ferre, quem certum est in patria non manere; alius, Deo fortiter adhaerere, qui permanet. Postremo, primus actus iustitiae ponitur, proximo subvenire, qui ibi sunt, vel post diem iudicii; secundus, Deo regenti subditum esse, qui manet.*

266 Zie Job 1,19. *De donis Spiritus Sancti*, tract. 4, add. 6 (*Doctoris ecstatici* 35, p. 262C): *Adhuc autem, opinio ista erronea non potest salvare verba S. Gregorii, qui super Job primo, ait per tres filias Job intelligi tres virtutes theologicas; per quatuor angulos domus, quatuor virtutes cardinales*. Zie ook: *In iv libros Sententiarum* 3, dist. 34, quaest. 1 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 539D).

267 De statuten van de orde verboden intrede vóór het twintigste levensjaar.

268 Het Roermondse St. Bethlehem Mariae was nauw verbonden met de Keulse kartuis St. Barbara, die zelf rond 1368 betrokken was bij de stichting van het Roermondse klooster. De eigenlijke stichtingsbrief dateert van 1376. Zie voor de stichting van het Roermondse klooster: H.J.J. Scholtens, 'Het Roermondse Kartuiserconvent vóór de 16e eeuw', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 86-87 (1951), p. 187-245.

een verblijf aan de universiteit van Keulen een oplossing. Dionysius liet zich daar in het jaar 1421 inschrijven voor de studie filosofie.²⁶⁹

In de eerste helft van de vijftiende eeuw herleefden in Keulen de *via antiqua* en het albertisme en dat is een van de belangrijkste verklaringen voor de grote invloed van Albertus Magnus en Thomas van Aquino op Dionysius' geschriften en de afkeer van de kartuizer voor de *via moderna*.²⁷⁰ Dionysius had het in Keulen naar verluidt moeilijk met de verleidingen van de verstandelijke hoogmoed en de zedeloosheid van zijn medestudenten, een reden te meer om vast te houden aan zijn besluit om in te treden bij de kartuizers. Toen hij zich daarom in 1424, na het behalen van de graad van *magister artium*, opnieuw aanmeldde bij de kartuizers van Roermond, werd hij als hoogopgeleide 21-jarige wel toegelaten. Daar voorgoed gewijd aan het *manibus praedicare*, het 'preken met de hand',²⁷¹ bleek hoezeer Dionysius in zijn monastieke denken beïnvloed was door de filosofische stromingen van zijn tijd.²⁷² Temeer daar voor de kartuizers het kopiëren en schrijven van boeken een

269 Volgens P. Teeuwen begon Dionysius ook aan de studie theologie, maar maakte hij die niet af. Zie: *Dionysius de Karthuizer en de filosofisch-theologische stromingen aan de Keulse Universiteit* (Brussel & Nijmegen 1938), p. 17.

270 Zie met name: R.R. Post, *De Via Antiqua en de Via Moderna bij vijftiende-eeuwse Nederlandse theologen* (Nijmegen 1964); G. Ritter, *Via antiqua und via moderna auf den deutschen Universitäten des xv. Jahrhunderts* (Darmstadt 1975); Schmidt, 'Zweiter Abschnitt'. Over de verschillende stromingen aan de Keulse universiteit en de invloeden daarvan op Dionysius, zie: Teeuwen, *Dionysius de Karthuizer*. Dionysius heeft als verdediger van Thomas in roerige tijden wel iets weg van zijn tijdgenoot Johannes Capreolus (1380-1444), die als *princeps thomistarum* de thomistische deugdpvatting verdedigde tegenover vertegenwoordigers van de *via moderna* (K. White & R. Cessario, *John Capreolus. On the virtues* (Washington 2001)). Dionysius is gematigder: 'Da sich Dionysius sein ganzes Leben hindurch offensichtlich weiterhin an diesem Lehrprogramm orientiert, lässt sich vermuten, dass er mit seiner thomistisch-neuplatonischen Grundhaltung, verbunden mit seinen metaphysischen und naturphilosophischen Vorlieben, an einer wissenschaftlich-scholastischen Fundierung der traditionellen via antiqua in seinem Werk interessiert war. Auch wenn also von einer Beteiligung am Wegestreit bei ihm keine Rede sein kann, so finden sich doch vereinzelt Hinweise, die auf einen dezidierten Standpunkt in dieser Hinsicht schließen lassen und sich exakt in den Rahmen der albertistischen Kampfansage der Kölner Artistenfakultät gegen den Nominalismus einordnen lassen' (Podlech, *Discretio*, p. 52).

271 Over dit preken van Dionysius vanuit de schrijfstool, dus schriftelijk in plaats van mondeling, zie: Emery Jr., 'Denys the Carthusian and the invention of preaching materials'. Dionysius' ijver in het 'preken met de hand' valt wellicht ook te verklaren door zijn spraakgebrek, waarvan zijn vroegste biograf Loer van Stratum melding maakt (K. Swenden, 'Dionysius van Rijkel. Biografische nota', in: *Ons geestelijke erf* 24 (1950), p. 170-181, aldaar p. 176). De term gaat via de kartuizers terug op de *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* van Cassiodorus (ca. 485-ca. 580) (T. Mertens, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: T. Mertens e.a., *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijke proza*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 8 (Amsterdam 1993), p. 8-35, aldaar p. 17).

272 Dit is een onderscheidend, zo al niet uniek kenmerk van Dionysius: 'Gerade seine stark an die albertistische Strömung erinnernde Begeisterung für Naturphilosophie und Metaphysik neuplatonischer Provenienz unterscheidet ihn, so charakteristisch sie für das universitäre Umfeld ist, doch sichtbar von den zeitgenössischen Theologen seines monastischen und pastoralen Umfeldes, auch wenn diese Vorliebe seinen eigenen monastischen Intentionen -ein thomanisches System für eine geistliche Theologie und die Integration mystischer Erfahrung nutzbar zu machen- durchaus entgegenkommt' (Podlech, *Discretio*, p. 55). Over de 'unieke' positie van Dionysius in negatieve termen: 'Although there is no such thing as a "typical Carthusian" (the semi-eremical Carthusian life permitted considerable latitude in spiritual development), the affective contemplative theology of Hugh of Balma, Guigo de Ponte, or Nicholas Kempf would all serve to illustrate Carthusian mystical theology better than Denys's Thomist and Albertist speculative inclinations' (D.D. Martin, *Fifteenth-century Carthusian reform. The world of Nicholas Kempf*. Studies in the history of Christian thought 49 (Leiden etc. 1992), p. 5).

spirituele en sterk op meditatie gerichte oefening was en is,²⁷³ werd het voor Dionysius opgave zijn scholastieke, (wetenschaps)theoretische inzichten met de monastieke, praktische ervaringen van alledag in overeenstemming te brengen.²⁷⁴

Zijn geschriften zijn de kroongetuigen van dit proces. Indien men al op basis van de mystieke oriëntatie van zijn geschriften wenst te spreken over 'der Mystiker Dionysius',²⁷⁵ dan moet men zich in ieder geval rekenschap geven van het feit dat het verstand voor Dionysius een constructieve rol speelt in de mogelijkheden van een mystieke opgang. Het behoudt altijd zijn primaat, wat er zich ook in het affectieve leven voordoet. God moet immers gekend worden door middel van het verstand alvorens hij bemind kan worden door middel van de affecten.²⁷⁶ Zo is de liefde voor God het resultaat van een helder intellectueel begrip.²⁷⁷ In deze verhouding ligt de belangrijkste functie van theologische inzichten besloten: zij vormen te allen tijde een aan geloofsbewustzijn en geloofswaarheid beantwoordende kennishabitus die in het kennen (*metafysica*) wetenschap is, in het ervaren (*theologia affectiva*) wijsheid.²⁷⁸ De theologie is nooit slechts een systematisch geordend complex van feiten, maar altijd een innerlijk, geestelijk ervaringsgegeven, 'erlebter Reflektion',²⁷⁹ waarin door middel van kennis een hoogste bevrediging en vervolmaking van de innerlijke mens nagestreefd wordt.²⁸⁰

Van afkeer van kennis en wetenschap (*scientia*) is dus helemaal geen sprake, maar de zorg om het geweten (*conscientia*)²⁸¹ en de persoonlijke en spirituele hervorming (*reformatio*) van de monnik komt op de voorgrond te staan.²⁸² Dionysius gaat er-

273 Emery Jr., 'Introduction', p. 19.

274 Zie hierover de uitvoerige behandelingen van Podlech, *Discretio* en Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*. Podlech karakteriseert het werk van Dionysius met termen van B. Hamm als 'halfacademische en populairscholastieke vroomheidsliteratuur' (*Discretio*, p. 13). Hierover ook: H. Pohlen, *Die Erkenntnislehre Dionysius' des Kartäusers*. Forschungen zur Geschichte der Philosophie und der Pädagogik 19 (Leipzig 1941), p. 181.

275 Brouette, 'Dionysius der Kartäuser', p. 4.

276 Emery Jr., 'Denys the Carthusian', p. 400; R. Macken, 'The intellectual intuition of the infinity of God in the philosophy of Denys the Carthusian', in: *Franziskanische Studien* 68 (1986), p. 237-246, aldaar p. 239-240; K. Swenden, 'De 'mystica theologia' bij Dionysius van Rijkel', in: *Ons geestelijk erf* 22 (1948), p. 56-80, aldaar p. 60.

277 *De contemplatione* 3, art. 14 (*Doctoris ecstatici* 41, p. 269B' e.v.).

278 Wassermann zegt hierover het volgende: 'Nicht im Erfahren des göttlichen Mysteriums oder gar in der mystischen *unio*, sondern in der Erlangung von Weisheit liegt für Dionysius das faktische Ziel theologischer und philosophischer Bemühungen' (*Dionysius der Kartäuser*, p. 160). Omgekeerd kan het verstandelijke kennen uit zichzelf geen greep krijgen op het *quid est* van God, maar verwijst de wijsheid als naaste beginsel van de *mystica theologia* er wel naar (Swenden, 'De 'mystica theologia', p. 69).

279 Podlech, *Discretio*, p. 22. Hierin zit tegelijk de, sterk biografisch gekleurde, beperkende factor ten aanzien van zijn Thomasreceptie: 'Im Falle Dionysius des Kartäusers ist dies umso mehr geboten, als seine, sich auch in aszetischen Traktaten häufig scholastisch ausnehmende Art der Diktion, leicht über diesen Graben hinwegtäuscht, der ihn trotz aller Affinitäten zu Thomas von Aquin darin doch von diesem trennt: Hier die schriftliche Niederschlag von Erfahrung (*experientia*) im Sinne der jedem zugänglichen Grunderfahrungen des Alltags, wie auch der *Erfahrenheit* fortgeschrittener Vervollkommnung des weltabgewandten Kartäusermönches mit dem Ziel der „Weisheit“, dort Wissenschaft und Theorie des Predigerbruders und Universitätsgelehrten mit dem Ziel begrifflicher Klarheit und Transparenz'.

280 Maginot, *Der actus humanus*, p. 25.

281 Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 238.

282 Voor Dionysius is *reformatio* iets individueels dat tegelijk de praxis van het klooster nodig heeft. De wijze is de nederige eremiet, die met zijn broeders studeert en bidt, maar individueel initiatief toont om zelf verlicht te

van uit dat de mens staat voor het contingente in de schepping: hij wordt verstoord door passies en verleidingen. Het wantrouwen tegenover de menselijke natuur leidt hem tot de overtuiging dat de mens die passies onder controle moet trachten te krijgen. Daartoe bestaat er een voorgegeven regel waarop de mens zich kan oriënteren. De deugden van het godvrezend leven wijzen de mens op die regel. Eigenlijk is de deugdzame mens zichzelf tot regel (dit is de *conscientia*), wanneer hij zijn eigen individualiteit overwint en de oorspronkelijke *ordo* (dit is de goddelijke *ordo* van vóór de zondeval) in zichzelf erkent.²⁸³ Hierin zit de wijsheid (*sapientia*): inzicht in de wil van God door een godvruchtig bestaan. De monnik die nederig en verstandig,²⁸⁴ in geloof, hoop en liefde, zijn passies weet te beteugelen en de morele deugden weet te ontwikkelen, wordt gezuiverd en verlicht, en leert juist en wijs te leven. Hier inspireert het pseudo-dionysische motief van *purgatio*, *illuminatio* en *perfectio* de ascetische praktijk van het klooster: het volmaakte leven komt in zicht. De dagelijkse praktijk van het klooster is zodanig geordend en gereguleerd dat uiterlijke (ascetische, morele, meditatieve, oratieve) oefeningen een stimulans kunnen zijn voor vérgaande innerlijke groei.

De kardinale deugden hebben een speciale plaats hierin. Zij zijn een heel directe erfenis van Dionysius' school- en scholastieke opleiding, ondergaan echter een betekenisverschuiving in het kader van het monastieke doordenken van de menselijke opdracht ten overstaan van God. Terwijl Dionysius de heidense filosofie, waaronder de kardinale deugden, met Thomas 'klar von der Theologie abgegrenzt' houdt, is hij 'open en onbevangen' in zijn receptie ervan.²⁸⁵ Het gevolg is een zelfstandige behandeling, die wel altijd monastiek ingebed is. Bestudering van de deugden omwille van kennis alleen, op de wijze van de school en de scholastiek, is niet heilzaam. Zij moet verankerd zijn in de waarden van de monastieke traditie. Hoezeer Dionysius' interpretatie geworteld is in het bestaande, concrete en exemplarische, blijkt

worden. In de voorbeeldige *ordo* van het klooster en de kloosterregel wordt ware kennis verworven door persoonlijke oefeningen, interioriseert men de regel en herstelt men de goddelijke *ordo* in zichzelf. Dionysius' monastieke wijsheid wordt echter pastorale wijsheid, waar hij zich ook voor een kerkelijke en maatschappelijke *reformatio* inzet (Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, gaat hier uitvoerig op in). Maatschappelijke of kerkelijk-organisatorische misstanden vereisen immers ook een herstel van de *ordo*. Het streven naar hervorming, het ascetische ideaal van de wijze, de opleiding in de wetenschap, de morele kwaliteit van de monnik en zijn nederigheid en *discretio* vertalen zich zo in een maatschappelijk relevante spiritualiteit (Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 239). Een antropologische constante (Dionysius benadrukt steeds slechts de noodzaak van een individuele *reformatio*) die alleen in het klooster zijn vervulling kan vinden, wordt de norm voor de wereld (Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 243).

283 Voor Dionysius voldoet het invloedrijke model van Thomas van Aquino (wetenschap en *ordo* in overeenstemming met *ratio* en natuurwet) voor een persoonlijke *reformatio* niet meer. Bij Dionysius gaat het oog voor de contingentie van het menselijke bestaan teveel samen met het pessimisme van een negatieve antropologie; daarmee is de 'natuur' voor hem geen uitgangspunt meer, maar wel de deugd en wijsheid van het monastieke leven (Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 112 en p. 124).

284 Nederigheid (*humilitas*) en verstandigheid (*prudentia*) zijn twee cruciale deugden in dit proces (Wassermann, *Dionysius der Kartäuser*, p. 125 e.v.). Zie ook: G. Guldentops, 'Denys the Carthusian on humility', in: G. Partoens e.a. (red.), *Virtutis imago. Studies on the conceptualization and transformation of an ancient ideal*. Collection d'études classiques 19 (Leuven & Namen 2005), p. 461-482.

285 Podlech, *Discretio*, p. 48-50.

uit zijn veelvuldige gelijkstelling van de voor hem belangrijkste van de vier kardinale deugden, *prudentia*, aan de ‘moeder der deugden’²⁸⁶ uit de benedictijnse traditie, onderscheidingsvermogen (*discretio*).²⁸⁷

Dionysius overdenkt de betekenis van de kardinale deugden, en in het bijzonder *prudentia/discretio*, in het kader van de dagelijkse praktijk van het klooster en de kloostertraditie. De praktische, morele ontwikkeling van het deugdenleven is voor hem inherent verbonden met de mogelijkheden van een spirituele opgang. Net als de overige kardinale deugden heeft *prudentia* een ‘horizontale’ functie omwille van haar ‘verticale’. Het deugdelijke midden (*medium*) en de deugdelijke maat (*modum*) in de juiste orde (*ordo*) en de juiste wijze van handelen (*recta ratio agendorum*),²⁸⁸ staan ten dienste van een hoger doel (*finem*).²⁸⁹ Wanneer *prudentia* ons leert wat het juiste midden is, wat beter is en wat het beste, tegelijk ook wat slechter is en wat het slechtste, en wanneer zij ons leert hoe wij de andere deugden in overeenstemming met de juiste tijd en plaats moeten navolgen, met de juiste intentie en op een manier die in ons grootste voordeel werkt, bereiken wij heel snel en op heilzame wijze de volmaaktheid, het einddoel van elke deugd.²⁹⁰ Raken we in de praktijk van het klooster door deugdbeoefening volledig afgestemd op onszelf, op de ander en op God, dan zal ons leven ook spoedig door *prudentia* worden vervolmaakt.

286 *Regula Benedicti*, cap. 64, r. 19: *discretionis, matris virtutum* (R. Hanslik (ed.), *Benedicti Regula*. Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 75 (2e druk; Wenen 1977), p. 166).

287 Zie met name: *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 34 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 216 e.v.): *De prudentia et discretione*. Deze deugd is met name te vinden bij Cassianus en in de regel van Benedictus; later is het Thomas van Aquino die de deugd heel expliciet aan *prudentia* verbindt. Dionysius verwijst voor deze gelijkstelling echter naar ‘de kerkvaders’: *Feria quarta pentecostes*, serm. 5 (*Doctoris ecstatici* 32, p. 165C): *Denique, quamvis discretio sit actus prudentiae, attamen sancti Patres frequenter discretionem pro prudentia sumunt*. Zie verder: K. Pansters, ‘Discretio en innerlijke hervorming bij Dionysius de Kartuizer’, in: *Internationaal katholiek tijdschrift Communio* 28 (2003), p. 213-224; Podlech, *Discretio*. Andere belangrijke vindplaatsen in het werk van Dionysius zijn: *Enarratio in cap. xi libri Ecclesiastici*, art. 11 (*Doctoris ecstatici* 8, p. 69B); *Enarratio in cap. xiv Lucae*, art. 37 (*Doctoris ecstatici* 12, p. 92B’); *De consolatione philosophiae* 1, art. 24 (*Doctoris ecstatici* 26, p. 137C’); *De doctrina scholarium*, art. 2 (*Doctoris ecstatici* 27, p. 343B); *Dominica xx post Trinitatem*, serm. 5 (*Doctoris ecstatici* 30, p. 560A); *In solemnitate dedicationis templi*, serm. 7 (*Doctoris ecstatici* 32, p. 691C); *De dignitate et laudibus B. V. Mariae* 2, art. 21 (*Doctoris ecstatici* 36, p. 97C’); *Inter Jesum et puerum dialogus*, art. 9 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 204C’); *De vita et fine solitarii* 1, art. 12 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 276B); *De laude et commendatione vitae solitariae*, art. 19 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 352B’-D’); *De vita inclusarum*, art. 6 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 392D); *Enarratio in tertiam regulam S. Francisci*, art. 41 (*Doctoris ecstatici* 38, p. 502C’); *De discretione et examinatione spirituum* (*Doctoris ecstatici* 40).

288 *In festo S. Joannis Apostoli et evangelistae*, serm. 5 (*Doctoris ecstatici* 31, p. 201B’): *Est quippe prudentia, recta ratio agendorum, docens secundum exigentiam finis disponere media, et inter appetenda ac fugienda discernens, modum ac ordinem faciens observari*.

289 *Contra pluralitatem beneficiorum*, art. 13 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 273A’): *In vera prudentia, per quam media ad finem efficaciter dirigitur*. Zie ook: *Enarratio in cap. III Proverbiorum*, art. 3 (*Doctoris ecstatici* 7, p. 28D): *Docens modum in cunctis tenere, ac ordinate ad finem intentum procedere; In IV libros Sententiarum* 3, dist. 34 (*Doctoris ecstatici* 23, p. 532A’).

290 *Summa de vitiis et virtutibus* 2, art. 34 (*Doctoris ecstatici* 39, p. 216B’): *Docet quoque prudentia quid melius, quid optimum, quid pejus, quid pessimum, et qualiter debeamus virtutes ceteras prosequi loco et tempore congruo, recta intentione et modo compendiosiori, ut sic ad uniuscujusque virtutis perfectionem ac finem citius atque salubrius pertingamus*.

De kardinale deugden gaan de menselijke geest dus zo'n kwaliteit verlenen, dat die zich, met hulp van de goddelijke genade, in plaats van op het lichamelijke en wereldse (*finis naturalis*) gaat oriënteren op het geestelijke en bovennatuurlijke (*finis supernaturalis*). Voor wie in moreel opzicht zo'n vooruitgang heeft geboekt dat hij als verstandig, rechtvaardig, gematigd en moedig mens door het leven gaat, is de contemplatie van en liefde voor God (*dilectio divina*) ook niet ver meer.²⁹¹ Maar daarvoor moet eerst het menselijk handelen geperfectioneerd zijn. Daarvoor moeten eerst de 'rechte weg' en het juiste 'midden' gevonden worden. Daarvoor moeten eerst discipline en onderscheidingsvermogen aangeleerd zijn. Deugden, discipline, *discretio*, *dilectio divina*: moraliteit en mystiek liggen voor Dionysius heel dicht bij elkaar maar hebben wel een duidelijke rangorde.²⁹²

3.3 De receptie van de deugden in vrouwenkloosters

De doorwerking van de kardinale deugden in vrouwenkloosters is, in verhouding tot de explosief groeiende omvang van de geestelijke instructie aan religieuze en devote vrouwen in de late middeleeuwen,²⁹³ te verwaarlozen. De preken en traktaten – voor zusters werd er niet alleen veelvuldig gepreekt, er werd voor hen ook een eigen literatuur gecreëerd²⁹⁴ – leggen veel nadruk op de ontwikkeling van deugden (paraenese)²⁹⁵ maar de kardinale deugden maken daar nauwelijks deel van uit.²⁹⁶ De beschrijving van de deugden en de doorwerking ervan is zo beperkt, dat op deze plaats volstaan wordt met enkele excerpten op basis van een beknopte categorisering van bronnen, aangevuld met enkele aantekeningen en de meest relevante literatuurverwijzingen (zie bijlage 2).

291 Zo geldt voor *prudencia*: *Idcirco et per prudentiam ad sapientiae contemplationem scandere non cessemus ...; voor iustitia*: *Insuper per iustitiam ad lucem contemplationis conemur pertingere ...; voor temperantia*: *Oportet ergo iter ad apicem contemplationis secundum unam considerationem a temperantia inchoare*; en voor *fortitudo*: *Insuper, per fortitudinem ascendamus ad contemplationem ... (In festo S. Joannis apostoli et evangelistae, serm. 5 (Doctoris ecstatici 31, p. 201A-C'))*.

292 'Perfection in the moral life opens the way to mystical theology and contemplation, the crown of Christian wisdom toward which the whole Christian life is directed' (Emery Jr., 'Denys the Carthusian', p. 402).

293 Deze groei hing uiteraard samen met de grote toename van het aantal nonnen en andere vrome vrouwen, en met de opkomst van de Moderne Devotie. Zie met name: Mertens, 'Boeken voor de eeuwigheid', p. 16-20; W. Scheepsma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 17 (Amsterdam 1997), p. 25-27.

294 W. Scheepsma, *De Limburgse sermoenen. De oudste preken in het Nederlands*. Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 26 (Amsterdam 2005), p. 29.

295 Mertens, 'Boeken', p. 19.

296 Zie ook hoofdstuk 4.